

The Greek Review of Social Research

Vol 161 (2023)

161

Identity counts: categories of identity and culture in censuses

Andreas Notaras

doi: [10.12681/grsr.35037](https://doi.org/10.12681/grsr.35037)

Copyright © 2023, Ανδρέας Νοταράς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Notaras, A. (2023). Identity counts: categories of identity and culture in censuses . *The Greek Review of Social Research*, 161, 123–155. <https://doi.org/10.12681/grsr.35037>

Ανδρέας Νοταράς*

ΑΥΤΑ ΠΟΥ ΜΕΤΡΑΜΕ ΚΙ ΑΥΤΑ ΠΟΥ ΜΕΤΡΑΝΕ: ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αυτό προσεγγίζει το ζήτημα των ταξινομητικών κατηγοριών ταυτότητας και της συμπερίληψής τους σε απογραφές και έρευνες μέτρησης. Σε παγκόσμιο επίπεδο παρατηρούνται διαφορετικές παραδόσεις και επιλογές. Στην Ελλάδα τα στοιχεία της γλώσσας, της θρησκείας και της εθνοτικής ταύτισης απουσιάζουν από τις απογραφές. Στον επιστημονικό διάλογο έχει τονιστεί ιδιαίτερα ο επιτελεστικός χαρακτήρας της ταξινόμησης και η υποστασιοποίηση και πραγματοποίηση που παράγει η μέτρηση. Η σχετική συζήτηση αφήνει, όμως, αθέατες τις συνέπειες της αντίθετης επιλογής. Χρειαζόμαστε τέτοια δεδομένα και, αν ναι, με τι χαρακτηριστικά; Πώς μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τους υπαρκτούς μεθοδολογικούς και θεωρητικούς περιορισμούς και τους πολιτικούς κινδύνους που ελλοχεύουν;

Λέξεις-κλειδιά: απογραφές, ταξινόμηση, εθνοτική ταύτιση, γλώσσα, θρησκεία

** Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. e-mail: anotaras@panteion.gr

Andreas Notaras*

IDENTITY COUNTS: CATEGORIES OF IDENTITY
AND CULTURE IN CENSUSES

ABSTRACT

This article discusses the issue of identity categories and classifications and their use in censuses and surveys. Different traditions and choices apply worldwide. In Greece, language, religion and ethnic identification are not incorporated in censuses. The performative character of classification and the essentialization and reification generated by measurement have widely been acknowledged by experts. However, such contributions most commonly fail to address the consequences of the opposite choice. Do we need such data and if so, of what type? How can we address the methodological and theoretical challenges and the political risks involved in this endeavor?

Keywords: *census, classification, ethnicity, language, religion*

---

* Assistant Professor, Department of Social Anthropology, Panteion University of Social and Political Sciences

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το διάστημα Οκτωβρίου 2021 - Μαρτίου 2022 πραγματοποιήθηκε η δεκαετής *απογραφή κτιρίων και πληθυσμού-κατοικιών*. Πρόκειται για τη «μεγαλύτερη επιχείρηση που διεξάγει το Κράτος σε περίοδο ειρήνης λόγω της σπουδαιότητας και της πολυπλοκότητάς της», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), που έχει την ευθύνη διεξαγωγής της. Η πρώτη απογραφή στον ελλαδικό χώρο διενεργήθηκε το 1701 από τους Ενετούς στο Βασίλειο του Μορέα. Μετεπαναστατικά, η πρώτη απογραφή πραγματοποιήθηκε το 1828 από την κυβέρνηση Καποδίστρια. Έκτοτε πραγματοποιήθηκαν άλλες είκοσι οκτώ. Από το 1951¹ η απογραφή διεξάγεται σταθερά κάθε δέκα χρόνια. Η πρόσφατη απογραφή του 2021, που αποτελεί και την αφορμή για το παρόν κείμενο, παρουσίασε τρία κύρια χαρακτηριστικά.

Το πρώτο αφορά τη σημαντική καινοτομία της ηλεκτρονικής αυτοαπογραφής ως μεθόδου συλλογής δεδομένων. Η παραδοσιακή διά ζώσης απογραφή, μέσω συμπλήρωσης έντυπου ερωτηματολογίου από απογραφέα, χρησιμοποιήθηκε επικουρικά, κυρίως στις περιπτώσεις που δεν υπήρχε δυνατότητα ηλεκτρονικής αυτοαπογραφής (απουσία τεχνολογικού εξοπλισμού, έλλειψη ψηφιακών δεξιοτήτων, ηλικιωμένοι κ.λπ.)² Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ η αλλαγή μεθόδου στη συλλογή των δεδομένων επιβλήθηκε από την πανδημική συνθήκη Covid 19 και την ανάγκη προστασίας της υγείας του πληθυσμού. Παρ' όλα αυτά σε αρκετές χώρες η ψηφιακή αυτοαπογραφή χρησιμοποιείται ως μέθοδος εδώ και μία δεκαετία. Επίσης, ορισμένα κράτη, με πρώτη χρονολογικά τη Δανία, διενεργούν πλέον τις απογραφές μέσω συνδυαστικής αξιοποίησης κρατικών μητρώων και όχι με ερωτηματολόγιο προς τον πληθυσμό.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό της απογραφής ήταν η πολλαπλά προβληματική οργάνωσή της με διαφαινόμενες σοβαρές συνέπειες για την ποιότητα και την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων της. Πολύ μεγάλη διάρκεια απογραφής (έξι μήνες αντί για μία μέρα ή μία εβδο-

---

1. Η απογραφή του 1951 είναι η πρώτη στην οποία το ελληνικό κράτος παρουσιάζεται εδαφικά ίδιο με το σημερινό μετά την προσάρτηση της Δωδεκανήσου το 1948.

2. Το ερωτηματολόγιο της ηλεκτρονικής αυτοαπογραφής παρέχόταν μόνο στην ελληνική και άρα απέκλειε εκ των πραγμάτων ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού που δεν έχει αναγνωστική ικανότητα ή/και ικανότητα παραγωγής γραπτού λόγου στην ελληνική.

μάδα), πρωτόγνωρη καθυστέρηση στην έκδοση των πρώτων προσωρινών αποτελεσμάτων, διαφαινόμενη υποκαταγραφή πληθυσμού πάνω από το αποδεκτό όριο του 3% και με σημαντικές αποκλίσεις από περιοχή σε περιοχή, ελλιπής καμπάνια ενημέρωσης και τεχνική προετοιμασία, μαζικές κατά τόπους παραιτήσεις απογραφών, άρνηση συνεργασίας από μεγαλύτερο από το σύνηθες τμήμα του πληθυσμού («αρνητές απογραφής»), πιθανότατα λόγω και της υποχρέωσης καταχώρισης του ΑΦΜ ή του ΑΜΚΑ, συμπλήρωση δελτίων με βάση πληροφορίες που δόθηκαν από γείτονες κ.ά.³

Τρίτο χαρακτηριστικό της απογραφής, που μας εισάγει και στο κυρίως θέμα του κειμένου αυτού, αποτελεί το γεγονός ότι, πλην της προαναφερθείσας καινοτομίας στη μέθοδο συλλογής δεδομένων, ως προς το καθαυτό περιεχόμενο της «επετειακής» αυτής απογραφής δεν υπήρξε καμία άλλη καινοτομία, κανένας εκσυγχρονισμός, καμία μέριμνα εναρμόνισης με τα σύγχρονα δεδομένα και την τρέχουσα κοινωνική πραγματικότητα στη χώρα. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της αδράνειας και ανελαστικότητας αποτελεί η παρωχημένη ερώτηση για το αν η τουαλέτα βρίσκεται εντός ή εκτός της οικίας. Την ίδια στιγμή το απογραφικό ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει αναχρονιστικές και προβληματικές διατυπώσεις, ενώ λείπουν τελείως ερωτήσεις για μάλλον κρισιμότερα και πιο σύγχρονα ζητήματα. Θα αρκεστώ εδώ σε τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα από τα αρκετά που μπορεί να εντοπίσει κανείς:

- Στην απογραφή περιλαμβάνεται η ερώτηση «πόσα τέκνα έχετε γεννήσει» και ακολουθεί εντός παρένθεσης η διευκρίνιση «απαντούν μόνο οι θήλεις» (sic). Δεν υπάρχει, όμως, καμία ερώτηση για την τεκνοθεσία ή για την αναδοχή. Η τελευταία μάλιστα αφορά πλέον και ομόφυλα ζευγάρια. Οι νέες μορφές οικογενειακότητας όπως άλλωστε και οι κοινωνικές αλλά και νομικές εξελίξεις σχετικά με την ταυτότητα φύλου δεν φαίνεται να έχουν απασχολήσει την ΕΛΣΤΑΤ.
- Δεν θεωρήθηκε χρήσιμο το έτος 2021 να υπάρξει ερώτηση για το αν ένα σπίτι διαθέτει υπολογιστή, σύνδεση στο διαδίκτυο και σε ποια ταχύτητα, ενώ μάλιστα η ερώτηση αυτή συμπεριλαμβανόταν στο απογραφικό δελτίο του 2011! Κι όμως, η σύ-

---

3. Κοτζαμάνης και Παππάς, 2022, Κοτζαμάνης, 2022, Δρεττάκης, 2022 και πλήθος γεπορτάζ στον έντυπο και ηλεκτρονικό Τύπο.

γκριση των στοιχείων από απογραφή σε απογραφή είναι ένας από τους βασικούς λόγους της ύπαρξης των απογραφών.

- Η ανεργία προσεγγίζεται ως αποτύπωση της στιγμής και όχι σε μεγαλύτερο βάθος χρόνου, μην επιτρέποντας την εξαγωγή κρίσιμων συμπερασμάτων.

1. ΓΛΩΣΣΑ, ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ ΚΑΙ ΕΘΝΟΤΙΚΗ ΥΠΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ. ΕΛΛΗΝΙΚΗ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Περνώντας λοιπόν στο κυρίως θέμα του παρόντος κειμένου, θα αναφερθούμε σε τρεις σημαντικές, κατά τη γνώμη μας, ερωτήσεις-πεδία, που αφορούν το κοινωνικό προφίλ της ελληνικής κοινωνίας και απουσιάζουν εντελώς από τα απογραφικά ερωτηματολόγια. Πρόκειται για τα στοιχεία της γλώσσας, του θρησκευματος και της εθνοτικής υπαγωγής-ταύτισης.⁴ Τα πεδία αυτά, πέραν της αυτονόητης σημασίας τους για την εν γένει κοινωνική έρευνα, έχουν κρίσιμη σημασία ως εργαλεία άσκησης πολιτικής στον τομέα των δικαιωμάτων και της καταπολέμησης των διακρίσεων, στην κοινωνική πολιτική, αλλά και για τις ίδιες τις συνταγματικές και νομοθετικές επιλογές προκειμένου αυτές να μην αφίστανται της δυναμικά εξελισσόμενης κοινωνικής πραγματικότητας. Το ενδιαφέρον και η σημασία αυτών των στοιχείων αφορά, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, τόσο επιμέρους κατηγορίες πληθυσμού, όπως οι κάτοικοι της χώρας με μεταναστευτικό υπόβαθρο (Έλληνες πολίτες ή μη) και η μειονότητα της Θράκης, όσο και τον γενικό πληθυσμό. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι ερωτήσεις για τη γλώσσα και τη θρησκεία υπήρχαν στις ελληνικές απογραφές μέχρι και το 1951.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε στο σημείο αυτό ότι η απογραφή πληθυσμού έχει σημαντικές ποιοτικές διαφορές από τα άλλα είδη συλλογής και καταγραφής στοιχείων για τον πληθυσμό από το κράτος (μητρώα), όπως φυσικά και από τα ταυτοποιητικά έγγραφα. Υπό την αίρεση της ορθής προστασίας των προσωπικών δεδομένων τα πρωτογενή στοιχεία των απογραφών αξιοποιούνται μόνο για τον σκοπό που συλλέχθηκαν και δεν διαβιβάζονται σε κανέναν

---

4. Η λογική του κειμένου επεκτείνει την ανάγκη συμπερίληψης των κατηγοριών αυτών, πέραν των απογραφών και σε άλλες έρευνες μέτρησης που διενεργούνται από δημόσιους ερευνητικούς φορείς.

άλλο δημόσιο ή ιδιωτικό, ελληνικό ή διεθνή φορέα και οργανισμό. Αυτοί έχουν πρόσβαση μόνο σε συγκεντρωτικούς πίνακες και όχι σε προσωπικά στοιχεία. Οι νεωτερικές απογραφές δεν κατηγοριοποιούν συγκεκριμένα, ονοματισμένα υποκείμενα (Jenkins, 2008, σελ. 72) και, επομένως, δεν τα ταυτοποιούν, εξασφαλίζοντας (θεωρητικά τουλάχιστον) ανωνυμία για τα πρόσωπα και δημοσιότητα για τα συγκεντρωτικά δεδομένα (Starr, 1987, σελ. 12). Από την άποψη αυτή, η απαλοιφή του θρησκειώματος από τα δελτία ταυτότητας (2000) και αυτή του θρησκειώματος και της ιθαγένειας από τους τίτλους σπουδών (2019) με βάση το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ δεν συνδέονται και δεν πρέπει να συγχέονται με ενδεχόμενες ερωτήσεις για τη θρησκευτική ή εθνοτική υπαγωγή στις απογραφές πληθυσμού. Επίσης, οι απογραφές πληθυσμού με ερωτηματολόγιο στηρίζονται –κατ’ αρχήν– στις υποκειμενικές απαντήσεις των απογραφόμενων και όχι στην εντύπωση που αποκομίζει ο απογραφέας ή σε στοιχεία εγγεγραμμένα σε δημόσια έγγραφα και μητρώα.

Ας δούμε στο σημείο αυτό ποια είναι η διεθνής πρακτική σε σχέση με το υπό διερεύνηση θέμα, επικεντρώνοντας την προσοχή μας στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Είναι γεγονός ότι σύμφωνα με τις συστάσεις των Ηνωμένων Εθνών οι ερωτήσεις για τη γλώσσα, τη θρησκεία και την εθνοτική ταύτιση⁵ δεν ανήκουν στις βασικές θεματικές (core topics) που πρέπει οπωσδήποτε να περιλαμβάνονται στις απογραφές. Η Ελληνική Στατιστική Αρχή περιορίζεται παραδοσιακά αποκλειστικά σε αυτές. Παρ’ όλα αυτά οι συστάσεις του ΟΗΕ περιλαμβάνουν πλήθος άλλων –μη βασικών– θεματικών, για τις οποίες ο Οργανισμός δίνει μεθοδολογικές κατευθύνσεις και προτείνει καλές πρακτικές. Από εκεί και πέρα εναπόκειται στα κράτη μέλη για το αν και ποιες από αυτές θα συμπεριλάβουν στις απογραφές τους. Κοιτάζοντας τον γεωγραφικό χάρτη της Ευρώπης, παρατηρούμε ότι όλη η Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, πλην Ελλάδας και

5. Ακολουθώντας τον Stuart Hall (1997) και τους Rogers Brubaker και Frederick Cooper (2000), χρησιμοποιούμε περισσότερο τον όρο *εθνοτική ταύτιση* (identification), ως έχοντα πιο δυναμική, ενεργητική και «διαδικασιακή» (processual) συνδήλωση σε σχέση με τον όρο *εθνοτική ταυτότητα* (identity). Ο τελευταίος παραπέμπει σε μια περισσότερο πραγματοποιημένη και σταθερή κατάσταση-ιδιότητα. Ως προς τους όρους *εθνοτικότητα* και *εθνοτισμός*, που έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί για να αποδώσουν στην ελληνική τον αγγλικό όρο *ethnicity*, θεωρούμε πως και οι δύο έχουν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα· η επιλογή του ενός ή του άλλου εξαρτάται πρωτίστως [εναλλακτικά: προπάντων] από τα εκάστοτε συμφραζόμενα.

Αλβανίας, και το δυτικότερο άκρο της Ευρώπης, δηλαδή το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιρλανδία, έχουν στις απογραφές τους ερωτήσεις για τη γλώσσα, τη θρησκεία και την εθνοτικά νοούμενη εθνικότητα⁶ (Ανατολική Ευρώπη) ή την εθνοτική ομάδα (Ηνωμένο Βασίλειο και Ιρλανδία), ενώ το Ηνωμένο Βασίλειο έχει ερώτηση και για τη φυλή (race) κατά το πρότυπο των ΗΠΑ. Στον ενδιάμεσο γεωγραφικό χώρο, δηλαδή στην υπόλοιπη Δυτική, τη Βόρεια και μέρος της Κεντρικής Ευρώπης, η εικόνα είναι διαφορετική και στις περισσότερες περιπτώσεις οι ερωτήσεις αυτές απουσιάζουν από τα ερωτηματολόγια απογραφής.

Πιο συγκεκριμένα, σε ένα σύνολο σαράντα χωρών,⁷ για τη γλώσσα αντλούνται στοιχεία στις είκοσι έξι, για τη θρησκεία σε είκοσι τέσσερις και για την εθνικότητα ή την εθνοτική υπαγωγή σε είκοσι δύο (Simon, 2012, σελ. 1376). Η Ελλάδα ανήκει σε μια ομάδα οκτώ μόλις χωρών (Αλβανία, Δανία, Γαλλία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Νορβηγία και Σουηδία) που δεν περιλαμβάνουν κανένα από αυτά τα ερωτήματα και στις οποίες οι μόνες σχετικές ερωτήσεις είναι η χώρα γέννησης και η ιθαγένεια. Σε παγκόσμιο επίπεδο και σύμφωνα με στοιχεία των Ηνωμένων Εθνών για τις απογραφές του 2000, το 63% των κρατών, για τα οποία υπάρχουν στοιχεία (87 στα 138), χρησιμοποιήσαν κάποιου είδους εθνοτική ταξινόμηση (Morning, 2015, σελ. 21). Αν προστεθούν και οι ερωτήσεις για τη γλώσσα και τη θρησκεία, το ποσοστό αυτό μεγαλώνει σημαντικά.

Στον συλλογικό τόμο που επιμελήθηκαν το 2004 και που αποτελεί μέχρι σήμερα το σημαντικότερο έργο αναφοράς σχετικά με τα δεδομένα ταυτότητας και πολιτισμού στις απογραφές, οι Kertzer and Arel (2004, σελ. 2) επισημαίνουν πως «η απογραφή κάνει κάτι περισσότερο από το να αντικατοπτρίζει τις κοινωνικές πραγματικότητες, στην πραγματικότητα παίζει ρόλο-κλειδί στην κατασκευή τους». Ο Γάλλος κοινωνιολόγος και δημογράφος Patrick Simon υιοθετεί πιο θετική στάση σχετικά με τη συμπερίληψη τέτοιων στοιχείων στις απογραφές και τις στατιστικές. Επισημαίνει κι αυτός (ό.π., σελ.

---

6. Η κατηγορία της εθνικότητας/nationality έχει μακρά ιστορική διαδρομή στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη από την εποχή των αυτοκρατοριών και μετέπειτα της ΕΣΣΔ και των Λαϊκών Δημοκρατιών. Στο γεωγραφικό και ιστορικό αυτό πλαίσιο ο όρος έχει σαφώς εθνοτική συμπαράδηλωση με όρους καταγωγής και δευτερευόντως πολιτισμού και διακρίνεται σαφώς από την ιθαγένεια - πολιτειότητα.

7. Πρόκειται για τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης πλην της Τουρκίας και κάποιων πολύ μικρών κρατών.

1368) ότι «οι επίσημες κρατικές και οι επιστημονικές στατιστικές κατηγοριοποιήσεις αντικατοπτρίζουν αλλά και επηρεάζουν τις δομικές διαίρεσεις των κοινωνιών, καθώς και τις επικρατούσες κοινωνικές αναπαραστάσεις». Σημειώνει, επίσης, ότι πρόκειται ουσιαστικά για *συμβάσεις*, οι οποίες όμως «προκύπτουν από ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες διαπραγματεύσεων μεταξύ δημόσιων αρχών και κοινωνικών υποκειμένων και επομένως περισσότερο αποκρυσταλλώνουν θεμιτές αναπαραστάσεις των “ομάδων”, παρά αποτελούν αυτονόητες κατηγορίες που με φυσικό και αυτονόητο τρόπο επιβάλλονται σε μια κοινωνία». Μέτρηση και πολιτικές της ταυτότητας πράγματι συνδέονται στενά. Όπως εύστοχα όμως παρατηρεί ο Simon, αυτό δεν γίνεται μόνο «μέσω των ταυτοτήτων που εμφανίζονται στις απογραφές αλλά και από τις θεωρούμενες ως μη θεμιτές, που οι επίσημες στατιστικές αγνοούν και καταδικάζουν στην αφάνεια». Με άλλα λόγια, η επιλογή ορισμένων κρατών να μην καταστήσουν την εθνοτική υπαγωγή ή τη θρησκεία και τη γλώσσα *εμφανείς* στατιστικές κατηγορίες αποτελεί εξίσου ένα είδος πολιτικής της ταυτότητας (ό.π., σελ. 1368, 1376). Η συμπερίληψη ή ο αποκλεισμός κατηγοριών δεν είναι ιδεολογικά και ιστορικά ουδέτερες αποφάσεις (Williams and Husk, 2013, σελ. 294).

2. ΤΑΞΙΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ, ΜΕΤΡΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΓΡΑΦΗ

Η ταξινόμηση αποτελεί κεντρικό αντικείμενο ενδιαφέροντος της ανθρωπολογίας ήδη από την έκδοση του βιβλίου των Durkheim και Mauss., *Primitive Classification* το 1903 (βλ. Rapport and Overing, 2000, σελ. 33-40· Eriksen, 2007, σελ. 370). Το έργο αυτό συνιστά τομή, στον βαθμό που μετατρέπει την ταξινόμηση από μέθοδο του ανθρωπολόγου «συλλέκτη πεταλούδων», σύμφωνα με τη διατύπωση του Leach ([1961] 1971, σελ. 2), σε «αντικείμενο θεωρητικού προβληματισμού, ενώ παράλληλα μετατοπίζει το κέντρο βάρους από τις κατηγορίες του παρατηρητή σε αυτές των υπό παρατήρηση κοινωνιών και πολιτισμών» (Παραδέλλης, 2006, σελ. 10-11). Σύμφωνα με τον Ellen, κατηγορίες είναι «οι οντότητες που δημιουργεί το ανθρώπινο μυαλό για να κατανοήσει την ποικιλομορφία της εμπειρίας, ομαδοποιώντας πράγματα, ιδιότητες και φαινόμενα με βάση την ομοιότητα και τη διαφορά. Η ταξινόμηση πάλι είναι ο τρόπος που οι κατηγορίες σχετίζονται μεταξύ τους» (2008, σελ. 1).

Οι Raport και Overing (ό.π., σελ. 32-33) επισημαίνουν ότι η ταξινόμηση ως ανθρώπινο διανοητικό επίτευγμα είναι απαραίτητη για την ικανότητά μας να σκεφτόμαστε και να γνωρίζουμε τον κόσμο όπως και τη δική μας θέση σε αυτόν. Την ίδια στιγμή, όμως, που η ταξινόμηση του κόσμου μάς δίνει τη δυνατότητα να ενεργούμε και να γνωρίζουμε, μάς περιορίζει κιόλας, επειδή αυτά που μπορούμε να γνωρίζουμε είναι με έναν τρόπο προκαθορισμένα από τα ταξινομικά σχήματα που χρησιμοποιούμε. Στηριζόμενος στον Ellen (1979), ο Παραδέλλης σημειώνει πως «η τάξη που επιβάλλει στον κόσμο η κάθε κοινωνία ή ακόμη κάθε κοινωνική ομάδα δεν είναι φυσική, αλλά μια τεχνητή πολιτισμική τάξη που προκύπτει από την ταξινομική διαδικασία. Ωστόσο, το γεγονός ότι οι κατηγορίες μας είναι κοινωνικά κατασκευασμένες δεν σημαίνει ότι δεν αναφέρονται στον πραγματικό κόσμο» (ό.π., σελ. 11).⁸ Και όχι μόνο αυτό. Ως σημαντικό τμήμα του γνωσιακού συστήματος κάθε κοινωνίας η ταξινόμηση «αναφέρεται πάντα στην κοινωνική οργάνωση και την εξουσία» (Eriksen, 2007, σελ. 370). Ή, όπως σαφέστερα το διατυπώνει ο Παραδέλλης, «η ταξινόμηση είναι και μια διαδικασία ορισμού της πραγματικότητας [...] με σημαντικές πολιτικές και εξουσιαστικές συνέπειες. Το ποιος ορίζει την πραγματικότητα είναι θεμελιώδες πολιτικό ζήτημα» (ό.π., σελ. 13). Τα παραπάνω θέτουν επί τάπητος το ζήτημα της επιτελεστικότητας των κατηγοριών ταυτότητας, όπως και αυτό του πολιτικού χαρακτήρα και της εξουσιαστικής διάστασης της ταξινομητικής διαδικασίας.

Στο *Ethnicity without Groups*, ο Rogers Brubaker παρατηρεί ότι οι κατηγορίες που επικαλούνται οι «εθνοτικοπολιτικοί επιχειρηματίες», όπως τους αποκαλεί, έχουν σχεδιαστεί για να «ανακινούν, εγκαλούν, δικαιολογούν, κινητοποιούν, ερεθίζουν και ενεργοποιούν» (2004, σελ. 10). Ο Brubaker αξιοποιεί το έργο του Pierre Bourdieu για τη συμβολική εξουσία της γλώσσας, για να υπογραμμίσει τον «επιτελεστικό χαρακτήρα» των κατηγοριών⁹ στις διαδικασίες σχηματισμού ομάδας. Ο Bourdieu σημειώνει ότι οι κατηγορίες που χρησιμοποιούνται για να ονοματίζουν ομάδες με βάση την εθνοτική κα-

8. Με ανάλογο τρόπο άλλωστε οι κοινωνικά κατασκευασμένες ταυτότητες, αντικείμενα της ταξινομητικής πρακτικής, είναι πραγματικές στον βαθμό που παράγουν πραγματικά κοινωνικά αποτελέσματα, μέσω των ανθρώπινων πράξεων και πρακτικών που βασίζονται στην ιδέα της ταυτότητας και επι-τελούνται στο όνομά της.

9. Ο Bourdieu υιοθετεί κριτικά και αξιοποιεί δημιουργικά τη θεωρία του John L. Austin (1962) για την επιτελεστική εκφορά λόγου.

ταγωγή ή το πολιτισμικό υπόβαθρο, «μπορεί να συμβάλλουν στην παραγωγή αυτού που φαινομενικά περιγράφουν ή προσδιορίζουν» (1991, σελ. 220· βλ. Wacquant, 2013). Το συμπέρασμα του Brubaker είναι ότι οι μελετητές του εθνοτισμού, της φυλής και του εθνικισμού «δεν πρέπει να υιοθετούν άκριτα κατηγορίες εθνοτικο-πολιτικής πρακτικής ως [...] κατηγορίες κοινωνικής ανάλυσης» (Brubaker, ό.π.), αν θέλουν να αποφύγουν τον κίνδυνο του *ομαδισμού* (groupism). Κι αυτό γιατί ο ομαδισμός ενισχύει την επιτελεστικότητα των κατηγοριών, εκλαμβάνοντας και ερμηνεύοντας εθνοτικά, φυλετικά και εθνικά κατονομασμένους πληθυσμούς ως οριοθετημένες, ομοιογενείς ομάδες, που κατά συνέπεια αντιμετωπίζονται ως οι κύριοι πρωταγωνιστές των κοινωνικών συγκρούσεων και ως θεμελιώδεις μονάδες της κοινωνικής ανάλυσης (Brubaker, 2009, σελ. 28). Οι ερευνητές λοιπόν, σύμφωνα με τον Brubaker, οφείλουν να κάνουν τη διάκριση ανάμεσα στις κατηγορίες και τις ομάδες των ανθρώπων που αυτές κατονομάζουν. Να μετατρέπουν, δηλαδή, την πολιτική των κατηγοριών από εργαλείο ανάλυσης [και] σε αντικείμενο ανάλυσης (Brubaker, 2013, σελ. 6).

Η κατηγοριοποίηση, όμως, δεν είναι κάτι μονοσήμαντα αρνητικό. Όπως παρατηρεί ο Jørgensen (2012, σελ. 79), «είναι ταυτόχρονα και μέσον για την ταυτοποίηση προβλημάτων και κοινωνικών ζητημάτων, προκειμένου αυτά να μπου στην ατζέντα». Επιπρόσθετα, συνεχίζει ο Jørgensen, «από μια πιο θεωρητική σκοπιά, κάποιος μπορεί να ισχυριστεί ότι ολόκληρη η κοινωνική έρευνα βασίζεται σε κατηγορίες και δεν υπάρχει τρόπος να αποφύγουμε τη χρήση τους» (στο ίδιο). «Η κατηγοριοποίηση αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των κοινωνικών επιστημών και η χρήση της μπορεί να έχει τόσο κατασταλτικές όσο και ενδυναμωτικές επιδράσεις» (στο ίδιο, σελ. 82). Αντί λοιπόν να προσπαθούμε να την αποφύγουμε, το ζητούμενο είναι μάλλον να εξασφαλίσουμε ότι η αναστοχαστικότητα θα ενσωματωθεί στη θεωρία, τον σχεδιασμό και την ανάλυση των κατηγοριών (στο ίδιο, σελ. 79).

Οι Grommé και Scheel σημειώνουν πως η δύναμη να δημιουργείς ομάδες ονοματίζοντάς τες γίνεται εντονότερη όταν συνδυάζεται με την αυθεντία επίσημα πιστοποιημένων αριθμητικών στοιχείων (2020, σελ. 577). Οι ταξινομήσεις είναι το αποτέλεσμα συζητήσεων και διαπραγματεύσεων πολλαπλών δρώντων υποκειμένων, που ανταγωνίζονται πάνω στην πιο βασική από τις εξουσίες, αυτή του να ονοματίζεις, να κατηγοριοποιείς και επομένως να δημιουργείς

μα κοινωνική πραγματικότητα. Το να ονοματίζεις μια κατηγορία επιβεβαιώνει τη σημασία της. Το να μετράς τα μέλη της την υπογραμμίζει περαιτέρω (Yanow, 2003, σελ. 11· Grommé and Scheel, ό.π., σελ. 579).

Η βαθιά ριζωμένη ιδέα της νεωτερικότητας από την εποχή του Διαφωτισμού, σύμφωνα με την οποία οι αριθμοί είναι κατά κάποιον τρόπο πιο «καθαροί» και λιγότερο ευεπίφοροι σε υποκειμενικές επιρροές από ό,τι άλλες πηγές πληροφόρησης (π.χ. ποιοτική έρευνα), αναγνωρίζει στα ποσοτικά στοιχεία μια ιδιαίτερη αυθεντία, που δεν απολαμβάνουν άλλες πιο «μπρεσιονιστικές» μορφές γνώσης, κατά τη διατύπωση της Joan Wallach Scott (1988, σελ. 114· Urla, 1993, σελ. 820). Οι αριθμοί αντιμετωπίζονται πολύ διαφορετικά από τις λέξεις, όπως το διατυπώνει διαφορετικά η Scott (στο ίδιο). Πρόκειται για την αντίληψη ότι η στατιστική είναι ένα είδος *επιστήμης χωρίς επιστήμονες*, (Bourdieu, 1990), αυτό που η Labbé (2000) αποκαλεί *στατιστικό ρεαλισμό*.

Η αντίληψη βέβαια ότι ονοματίζοντας δημιουργούμε μια πραγματικότητα και άρα ονοματίζοντας μια κοινωνική κατηγορία δημιουργούμε μια ομάδα, πόσο μάλλον αν την μετράμε κιόλας, ενέχει αναγκαστικά και τον αντίστροφο συλλογισμό (Kertzel and Arel, ό.π., σελ. 23). Η άρνηση να ονοματίσεις εξαφανίζει και καταδικάζει στην αφάνεια κοινωνικές κατηγορίες, ομάδες και πραγματικότητες. Και, όπως παρατηρεί ο Simon (2008, σελ. 157), «ενώ είναι πολλές οι μελέτες που θίγουν το ζήτημα της ευθύνης των ερευνητών για τη διάδοση στερεοτύπων που μορφοποιούνται από την κοινή λογική ή την πραγματοποίηση ρευστών ταυτοτήτων μέσω της κατηγοριοποίησης, αυτές που υπογραμμίζουν την ευθύνη των ερευνητών για την αφάνεια ενός κοινωνικού ζητήματος είναι σπάνιες».

Ας περάσουμε τώρα στο ειδικότερο ζήτημα των απογραφών πληθυσμού. Στο *Seeing like a State* (1998), ο James Scott αναφέρεται στη διαδικασία απογραφής ως «την προσπάθεια του κράτους να καταστήσει μια κοινωνία ευανάγνωστη», κάτι που θεωρεί ως «κεντρικό ζητούμενο της πολιτείας». Προκειμένου να κατανοήσουν την περίπλοκη πραγματικότητα της κοινωνίας στην οποία κυβερνούν, οι ηγέτες πρέπει να επινοήσουν ένα μέσον ριζικής απλοποίησης αυτής της πραγματικότητας μέσω αυτού που ο Scott ορίζει ως «σειρά τυποποιήσεων». Μόλις γίνουν αυτές, είναι προς το συμφέρον των κρατικών αρχών οι άνθρωποι να γίνονται κατανοητοί –να αναπαριστώνται δηλαδή– μέσω των κατηγοριών στις οποίες εμπίπτουν. «Οι κα-

τασκευαστές του σύγχρονου έθνους-κράτους», γράφει ο Scott, «δεν περιγράφουν απλώς, παρατηρούν και χαρτογραφούν. Προσπαθούν να διαμορφώσουν έναν λαό και ένα τοπίο που θα ταιριάζει με αυτές τις τεχνικές παρατήρησης» (1998, σελ. 2-3, 76-77, 81).

Στην ίδια κατεύθυνση ο Appadurai (1993, σελ. 333-334) σημειώνει –με αναφορά στο αποικιακό πλαίσιο– ότι «οι στατιστικές είναι για τα σώματα και τους κοινωνικούς τύπους ό,τι είναι οι χάρτες για τα εδάφη: ισοπεδώνουν και περικλείουν». Αντί δηλαδή, όπως σημειώνουν οι Kertzel και Arel (ό.π., σελ. 6), να θεωρούνται οι κοινωνικοί δεσμοί ως περίπλοκοι και οι κοινωνικές ομαδοποιήσεις ως περιστασιακές, η εικόνα που προωθούν οι απογραφές είναι ότι οι πληθυσμοί χωρίζονται σε καθαρές κατηγορίες. Σε άλλο σημείο του κειμένου του, όμως, ο Appadurai (ό.π., σελ. 317) διαπιστώνει και κάτι ακόμη, ότι δηλαδή «οι αποικιακές απογραφικές πρακτικές συνέβαλαν στο να πυροδοτηθούν κοινοτιστικές και εθνικιστικές ταυτότητες που εν τέλει υπέσκαψαν την αποικιακή διοίκηση και εξουσία». Με άλλα λόγια, οι απογραφές μετατράπηκαν, έμμεσα και ίσως απρόβλεπτα, σε εργαλείο στα χέρια των υπεξούσιων.

Παραμένοντας στο αποικιακό πλαίσιο, στο κλασικό έργο του *Φαντασιακές κοινότητες*, ο Benedict Anderson θεματοποιεί την απογραφή ως έναν από τους τρεις θεσμούς, μαζί με τους χάρτες και τα μουσεία, που διαμόρφωσαν τον τρόπο με τον οποίο το όψιμο αποικιακό κράτος συνέλαβε την κυριαρχία του. Το «στημόνι του τρόπου σκέψης» που οι τρεις αυτοί θεσμοί συγκροτούν ήταν ένα «ολιστικό ταξινομητικό πλέγμα, το οποίο θα μπορούσε με απεριορίστη ελαστικότητα να εφαρμοστεί σε οτιδήποτε βρίσκεται κάτω από τον πραγματικό ή πλασματικό έλεγχο του κράτους, ανθρώπους, περιοχές, θρησκείες, γλώσσες [...]». Εντός αυτού του πλέγματος ταξινόμησης η απογραφή ερχόταν να περιγράψει και να ταξινομήσει την «φύση των ανθρώπων που το αποικιακό κράτος εξουσίαζε» (Anderson 1997, σελ. 245-246, 269).

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε εδώ ότι ενώ οι ευρωπαϊκές αποικιοκρατικές δυνάμεις ταξινομούσαν και καταμετρούσαν σχολαστικά και χωρίς καμία ενοχή τα αποικιακά υποκείμενα εκτός Ευρώπης, απέρριπταν μετά βδελυγμίας αντίστοιχες πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις στη μητρόπολη, ως ασύμβατες με κάποια φανταστική-πλασματική και όχι φαντασιακή-νοερή ομοιογένεια του έθνους-κράτους (Appadurai, ό.π., σελ. 317-318· Kertzer and Arel, ό.π., σελ. 10). Με τους όρους της Mary Douglas στη μητρόπολη οι εθνο-

πολιτισμικές ταξινομήσεις των αποικιών ήταν *ύλη εκτός θέσης* και *άρα ακάθαρτες*. Στην περίπτωση της Γαλλίας, για παράδειγμα, ο ρεπουμπλικανικός οικουμενισμός στη μητρόπολη, συνυπήρχε με την αποικιοκρατία και τη δουλεία στις αποικίες (Gauthier, 2007 όπως παρατίθεται σε Pfefferkorn, 2019, σελ. 5). Η στόχευση, επομένως, ήταν τελείως διαφορετική στη μητρόπολη και τις αποικίες. Άλλωστε οι απογραφές εφαρμόστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες ως εργαλείο για την εθνική οικοδόμηση κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και ο πολιτικός στόχος κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας «επινόησης του εθνικού», σύμφωνα με τη διατύπωση του Gérard Noiriel, ήταν να δημιουργήσει ομοιογένεια αντί της εσωτερικής ποικιλομορφίας, χρησιμοποιώντας ενοποιητικές κατηγορίες. Εκτός από την παροχή γνώσης σχετικά με τη δημογραφική δυναμική και την κοινωνικό-οικονομική πραγματικότητα, οι απογραφές διαδραματίζουν λοιπόν και κομβικό ρόλο στην οικοδόμηση του έθνους-κράτους και την (ανα)παραγωγή της εθνικής ταυτότητας (Starr, *ό.π.*, σελ. 15-17· Desrosières, 1993, σελ. 43-48· Simon, 2015, σελ. 2).

Η στατιστική είναι η κατεξοχήν επιστήμη του νεωτερικού κράτους, όπως επισημαίνει ο Φουκώ στο δοκίμό του για την κυβερνητικότητα. Ο Φουκώ τοποθετεί την απαίτηση για μια στατιστική αποτύπωση και γνώση του πληθυσμού στην Ευρώπη στην ανάδυση του γραφειοκρατικού κράτους, του οποίου ο στόχος δεν ήταν πια η εξασφάλιση της υποταγής στην εξουσία του ηγεμόνα αλλά στην αποτελεσματική κανονικοποίηση, βελτιστοποίηση και διαχείριση της ζωής. Το σύγχρονο κράτος διαχειρίζεται προοδευτικά τον πληθυσμό του επεκτείνοντας ολοένα την επιτήρησή του. Η παραγωγή στατιστικών οδηγεί στην «ανάδυση του πληθυσμού», μια έκβαση που βασίζεται στη θέληση του πληθυσμού να διαχειρίζεται τον εαυτό του (Foucault, 1991, σελ. 98-102· Thompson, 2015, σελ. 111). Πρόκειται για την εποχή της «χιονοστιβάδας των τυπωμένων αριθμών», όπως προσφυσώς την ονόμασε ο Ian Hacking (1982, σελ. 281).

Όπως το θέτει η Urrla (*ό.π.*, σελ. 819), «με την επαγγελματοποίηση και κανονικοποίηση της συλλογής στατιστικών στοιχείων κατά τον δέκατο ένατο αιώνα,¹⁰ οι κοινωνικές στατιστικές που προηγού-

---

10. Πριν τη νεωτερικότητα οι απογραφές πληθυσμού εξυπηρετούσαν σχεδόν αποκλειστικά τον υπολογισμό της φορολογίας και τις δυνατότητες στρατολόγησης (Starr, *ό.π.*, σελ. 17).

μενα ήταν κυρίως όργανο του κράτους, έγιναν ένας μοναδικά προνομακός τρόπος “γνώσης” του κοινωνικού σώματος και κεντρική τεχνολογία για τη διάγνωση των δεινών του και τη διαχείριση της ευημερίας του». Η στατιστική, συνεχίζει η Urla (στο ίδιο, σελ. 819-820), «καθίσταται κάτι περισσότερο από μια διοικητική τεχνική για την απόσπαση και διανομή πόρων και εξελίσσεται σε έναν από τους τρόπους με τους οποίους κατασκευάζεται η σύγχρονη υποκειμενικότητα και κοινωνική πραγματικότητα». Μετατρέπεται σε μια «τεχνολογία παραγωγής αλήθειας, τμήμα ενός σύγχρονου καθεστώτος αλήθειας που εξισώνει τη γνώση με τη μέτρηση». Κατά συνέπεια, οι στατιστικές και η απογραφή μετατρέπονται σε πολιτικό πεδίο μάχης για ανταγωνιστικές ταυτότητες και νομενκλατούρες, δηλαδή για ανταγωνιστικές αξιώσεις αλήθειας (Kertzel and Arel, ό.π., σελ. 20-21). Ειδικότερα για τις μειονότητες και τους υπεξουσούς, η απογραφή αποτελεί δυνητικά κρίσιμη αρένα για την πολιτική της αναγνώρισης και εκπροσώπησης. «Στα χέρια των στερούμενων κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, οι αριθμοί μπορούν επίσης να γίνουν μια γλώσσα κοινωνικής διαμαρτυρίας, ένα τρόπος για να πετύχουν ορατότητα, να εκφράσουν τις “διαφορές” τους από την κυρίαρχη κοινωνία και να εγείρουν αξιώσεις προς το κράτος και τους θεσμούς του» (Urla, ό.π., σελ. 817). Ως δημόσια καταγραφή, η σύγχρονη απογραφή αμφισβητεί ή μπορεί υπό όρους να αμφισβητήσει το κρατικό μονοπώλιο γνώσης¹¹ και να εκδημοκρατίσει δεδομένα που παράγονται από την κοινωνία και άρα ανήκουν σε αυτή.

Προκύπτουν, επομένως, δύο σημαντικά ερωτήματα. Το πρώτο δεν είναι άλλο από το αν είναι σκόπιμο και χρήσιμο να «μετράμε» στοιχεία όπως η εθνοτική ταύτιση, η γλώσσα και η θρησκεία. Αν και εφόσον δοθεί θετική επί της αρχής απάντηση σε αυτό το πρώτο ερώτημα ακολουθεί το δεύτερο, αν δηλαδή αυτού του είδους τα δεδομένα μπορούν πράγματι να μετρηθούν και πώς. Είναι ανάγκη να διακρίνουμε σαφώς ανάμεσα στα δύο αυτά επίπεδα. Από τη μία, η χρησιμότητα αυτών των δεδομένων ως επιστημονική γνώση, εργαλείο άσκησης πολιτικής και συμβολή στην κοινωνική αυτογνωσία και, από την άλλη, τα όποια νομικά, μεθοδολογικά, τεχνικά προβλή-

11. Δανείζομαι την έκφραση «κρατικό μονοπώλιο γνώσης» από τον Πουλαντζά και το έργο του «Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός» (2008, σελ. 79-80), στο οποίο συνομιλεί με τον Φουκώ για τη σχέση γνώσης και εξουσίας. Η ιδέα του κρατικού μονοπωλίου της γνώσης αξιοποιείται και από τον Bourdieu (2014).

ματα και περιορισμοί που έχουν να κάνουν με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους. Ας παρακολουθήσουμε σχετικά τον τρόπο με τον οποίο διεξάχθηκε η συγκεκριμένη συζήτηση στη Γαλλία.

3. Ο ΚΑΥΓΑΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΩΝ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Η Γαλλία αποτελεί ιστορικά την πιο εμβληματική περίπτωση αυτού που θα ονομάζαμε «άρνηση να μετρήσουμε» ή αλλιώς «επιλογή της άγνοιας». Ο γαλλικός ρεπουμπλικανισμός στηρίζεται σε μια εννοιολόγηση του έθνους που δεν αναγνωρίζει καμία κοινότητα άλλη από αυτήν των πολιτών (Labbé, 2009, σελ. 9· βλ. Brubaker, 1992). Ένα πολιτικό (civic) σώμα, θεωρούμενο ως αδιαίρετο στη βάση της πολιτικής ισότητας των πολιτών. Η γαλλική εννοιολόγηση του έθνους εξελίχθηκε επομένως φιλοσοφικά ως αντίθετη σε οποιαδήποτε υποκατηγοριοποίηση αυτού σε κάθε έκφανση της κρατικής λειτουργίας και πρακτικής και άρα και στις απογραφές πληθυσμού (Kertzer and Arel, ό.π., σελ. 8). Αυτή η εννοιολόγηση, όμως, απαιτεί έναν αυστηρό και σαφή διαχωρισμό ανάμεσα σε αυτούς που αποτελούν μέρος του έθνους-λαού και στους άλλους. Ως αποτέλεσμα, ο πολίτης και ο ξένος έγιναν οι δύο βασικές κατηγορίες ανάλυσης (Blum, 2004, σελ. 127). Οι ξένοι κατηγοριοποιούνταν ανάλογα με τη χώρα καταγωγής τους εξυπηρετώντας την πολιτική διαχείρισης της μετανάστευσης, κριτήριο που τελικά επεκτάθηκε, από το 1962 και έπειτα, και στους πολιτογραφημένους Γάλλους με μεταναστευτικό υπόβαθρο.

Το διάστημα 1995-1999 και ξανά μεταξύ 2006 και 2010 στη Γαλλία έλαβε χώρα μια παθιασμένη δημόσια αντιπαράθεση μεταξύ ειδικών επιστημόνων, με την εμπλοκή κρατικών υπηρεσιών και ερευνητικών δομών (Εθνικό Ινστιτούτο Στατιστικής και Οικονομικών Σπουδών, Ινστιτούτο Δημογραφίας). Η αντιπαράθεση αυτή αποτυπώθηκε σε πλήθος επιστημονικών βιβλίων και άρθρων και σε παρεμβάσεις στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο.¹² Στη θυελλώδη αυτή συζήτηση οι πολέμοι της εισαγωγής των παραπάνω στατιστικών κατηγοριών επιστράτευαν επιχειρήματα που κινούνταν σε πολλά επίπεδα. Αρχικά πρόταξαν επιχειρήματα συνταγματικής και νομικής φύσης επικα-

12. Ο διάλογος αυτός έμεινε γνωστός ως «καυγάς των δημογράφων». Για τις αντιτιθέμενες απόψεις στην πρώτη φάση βλέπε ενδεικτικά Le Bras (1998), Blum (1998) και Tribalat (1995) και στη δεύτερη φάση Blum και Guérin-Pace (2008) και Simon (2015).

λούμενοι τα ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα.¹³ Έκρυσαν, επίσης, τον κώδωνα του κινδύνου σχετικά με τον στιγματισμό συγκεκριμένων ομάδων μέσω της εργαλειοποίησης τέτοιων δεδομένων από την Άκρα Δεξιά. Ακόμα, στάθηκαν στο πρόβλημα της υποστασιοποίησης κατηγοριών που (θεωρούσαν ότι) αναφέρονται στην καταγωγή και άρα δεν αλλάζουν (είναι φύσει και όχι θέσει), αλλά και σε αυτό της πραγματοποίησης κατηγοριών που, στην πραγματικότητα, είναι ρευστές και ασταθείς. Τέλος, κάποιοι από αυτούς αξιολόγησαν ως αναποτελεσματικά και αχρειαστα τέτοια στατιστικά δεδομένα ως εργαλεία για την καταπολέμηση των διακρίσεων, και προέκριναν την αποκλειστική χρήση ποιοτικής έρευνας. Κάπως έτσι κατέληξαν στην *επιλογή της άγνοιας* ή ίσως στην επιλογή της γνώσης ως απόλυτο μονοπώλιο συγκεκριμένων θεσμών του κράτους. Κατά τη γνώμη μας, πίσω από τα παραπάνω επιχειρήματα –ορισμένα από τα οποία είναι βάσιμα– κρύβεται η αντίληψη ότι η εθνοτική ταύτιση-υπαγωγή (κυρίως αυτή) δεν είναι αρκετά αληθινή και ακριβής για να μετρηθεί ως *soft data*. Κανείς όμως από όσους συμμετείχαν στην αντιπαράθεση δεν αμφισβήτησε την αλήθεια και την ακρίβεια των εθνοτικών διακρίσεων, του ρατσισμού και της ισλαμοφοβίας, που σίγουρα δεν συνάδουν με τη θεμελιώδη συνταγματική αρχή για «ισότητα ανεξαρτήτως καταγωγής, φυλής ή θρησκείας».

Η άποψη αυτή επικράτησε και η κατάσταση των πραγμάτων δεν άλλαξε, όμως η σχετική συζήτηση άνοιξε και παραμένει ανοιχτή. Η παραδοχή της κοινωνιολόγου Dominique Schnapper, η οποία παλιότερα ενσάρκωνε ιδεοτυπικά την ρεπουμπλικανική θέση στον τομέα της έρευνας για την ένταξη των μεταναστών, είναι ενδεικτική. Το 2007 η Schnapper υποστήριζε πλέον ότι «ο συνυπολογισμός των εθνοτικών κατηγοριών θα γίνει σταδιακά στη Γαλλία όπως και στις δημοκρατίες της Βόρειας Ευρώπης», καθώς είναι «αδύνατον, πολιτικά και ηθικά, για τους ερευνητές να απαρνηθούν τον ρόλο τους στη δημιουργία της αυτογνωσίας μας δημοκρατικής κοινωνίας με την καθιέρωση γνώσης που να είναι όσο το δυνατόν πιο αντικειμενική» (Schnapper, 2007, σελ. 99, Simon, 2015, σελ. 85). Η μετακίνηση αυτή μας παραπέμπει συνειρμικά στον Αμερικανό νέο-συντηρητικό

13. Η επίκληση της αξιοποίησης δημογραφικών δεδομένων από τους Ναζί και την κυβέρνηση του Vichy ενάντια στους Εβραίους κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είχε σημαντικό αντίκτυπο στην κοινή γνώμη. Στην πραγματικότητα, όμως, επρόκειτο κυρίως για δεδομένα από τα κρατικά μητρώα παρά από τις απογραφές.

κοινωνιολόγο και συγγραφέα του «Beyond the Melting Pot» Nathan Glazer που, στα 1997, με ισχυρή δόση εγκαρτέρησης, δήλωνε πλέον «we are all multiculturalists now».

4. ΟΝΟΜΑΤΙΖΟΝΤΑΣ, ΤΑΞΙΝΟΜΩΝΤΑΣ ΚΑΙ ΜΕΤΡΩΝΤΑΣ ΕΚΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΩΝ

Ο Simon (2008, σελ. 156) αναγνωρίζει ότι υπάρχουν σοβαρά επιχειρήματα ενάντια στην συμπερίληψη εθνοτικών και πολιτισμικών κατηγοριών στις επίσημες στατιστικές, σημειώνοντας όμως ταυτόχρονα ότι κανένα από αυτά δεν αντιμετωπίζει πειστικά την ερώτηση «τι κάνουμε αντ' αυτού». Αυτό είναι κατά κάποιο τρόπο και το νόημα του παρόντος κειμένου. Να προκαλέσει μια συζήτηση πέρα και έξω από το μανιχαϊστικό δίπολο που συγκροτούν αφενός η κατηγορηματική και συνολική απόρριψη τέτοιων κατηγοριών στις απογραφές και τις κοινωνικές έρευνες μέτρησης, αφετέρου η απροϋπόθετη υποστήριξή τους με όρους πανάκειας. Στο επόμενο μέρος, με αναφορά σε διακριτά τμήματα του ελλαδικού πληθυσμού, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε κοινωνικές και πολιτικές πραγματικότητες που συνηγορούν στην κατ' αρχήν χρησιμότητα τέτοιου είδους δεδομένων.

5.1. Η μειονότητα της Θράκης

Από το 1951, όταν για τελευταία φορά συμπεριλήφθηκαν ερωτήσεις για το θρήσκευμα και την ομιλούμενη και μητρική γλώσσα, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο στις απογραφές που να δίνει πληροφορίες για τη μειονότητα της Θράκης, έστω και μέσω υποκατάστατης μεταβλητής. Σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των μελών της, η (μη) γνώση που έχουμε προέρχεται είτε από εκτιμήσεις ερευνητών, επιστημονικών φορέων και ΜΜΕ,¹⁴ οι οποίες ποτέ δεν παραπέμπουν σε κάποια πρωτογενή πηγή δεδομένων είτε, κυριότερα, σε αριθμητικά στοιχεία που έχει δημοσιεύσει το Υπουργείο Εξωτερικών.¹⁵ Τα τελευταία παρουσιάζουν την εξής ιδιαιτερότητα. Παραπέμπουν στην απογραφή πληθυσμού του 1991, τα επίσημα και δημόσια αποτελέσματα της οποίας, όμως, δεν περιλάμβαναν κανένα τέτοιο στοιχείο!

14. Ενδεικτικά για το 1991, Ιωάννης Χολέβας, Ακαδημία Αθηνών και *Καθημερινή* αντίστοιχα.

15. Σημείωμα της υπηρεσίας ενημέρωσης του ΥΠΕΞ αναρτημένο στο διαδίκτυο: <http://www.hri.org/MFA/foreign/musmingr.htm>

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ο οποιοσδήποτε υπολογισμός του συνολικού αριθμού των μειονοτικών πολιτών της Θράκης με βάση κρατικά μητρώα (π.χ. δημοτολόγια) ή μέσω ταυτοποίησης από τρίτο πρόσωπο κατά την απογραφή με βάση το ονοματεπώνυμο αφορά, προφανώς, σε ετεροπροσδιοριστικά αποδιδόμενη ταυτότητα και δεν αποτελεί προϊόν αυτοπροσδιορισμού.

Η μειονότητα της Θράκης ως συλλογική οντότητα είναι νομικά αναγνωρισμένη με βάση τη Συνθήκη της Λωζάννης ως θρησκευτική μειονότητα. Ταυτόχρονα, τις τελευταίες δεκαετίες, εκόντες άκοντες οι θεσμοί και τα όργανα της πολιτείας αποδέχονται ότι για όλους τους πολίτες ισχύει το δικαίωμα στον ατομικό αυτοπροσδιορισμό. Από ανθρωπολογική-κοινωνιολογική σκοπιά, είναι πρόδηλο ότι τα μέλη της μειονότητας δεν έχουν –όπως άλλωστε κανένας άνθρωπος– μία και μοναδική ταυτοτική υπαγωγή, σύνδεση ή αφοσίωση, εν προκειμένω τη θρησκευτική-μουσουλμανική. Είναι Έλληνες πολίτες –κάτι που πιθανότατα δεν εννοιολογούν όλοι με τον ίδιο τρόπο– έχουν εσωτερικές θρησκευτικές διαφοροποιήσεις (σουνίτες, αλεβίτες-μπεκτασήδες και φυσικά άθρησκοι/άθεοι), δεν μιλούν όλοι την ίδια γλώσσα (τουρκική, πομακική, ρομανές), όπως επίσης δεν έχουν όλοι την ίδια εθνοτική ταυτότητα. Ένας θεσμικός ετεροπροσδιορισμός, που περιορίζει ουσιοκρατικά την ταυτότητα των υποκειμένων –ως *τέτοιων*– σε μία και μοναδική υπαγωγή, είναι πρόδηλα καταπιεστικός, αφού περιορίζει δραματικά την ατομικότητά τους.

Σε μια ενδιαφέρουσα μετατόπιση που ξεκίνησε εδώ και εικοσιπέντε περίπου χρόνια, εν μέσω της διεθνούς τάσης *πολλαπλασιασμού των ταυτοτήτων*, κρατικοί θεσμοί και φορείς άρχισαν να κατηγοριοποιούν τα μέλη της ενιαίας θρησκευτικής μειονότητας σε τρεις εθνοτικού χαρακτήρα υποκατηγορίες ονοματίζοντάς τις. Η νέα αυτή θεσμική κατηγοριοποίηση, που πρωτοεμφανίζεται στο προαναφερθέν ενημερωτικό σημείωμα του ΥΠΕΞ το 1999, απόκτησε τον πλέον επίσημο χαρακτήρα το 2021, όταν περιλήφθηκε στο προοίμιο του πορίσματος της Διακομματικής Επιτροπής για την Ανάπτυξη της Θράκης που ψήφισε η Βουλή των Ελλήνων, όπου ρητά αναφέρεται η ύπαρξη τριών εθνοτικών ομάδων εντός της μειονότητας (2021, σελ. 45).

Οι ετεροπροσδιοριστικές αυτές νομενκλατούρες παρουσιάζουν ενδιαφέρον από την άποψη ότι οι δύο εκφέρονται υπό μορφή κύριου ουσιαστικού (*Πομάκοι και Ρομά*), ενώ η τρίτη με τον επιθετικό προσδιορισμό *τουρκογενείς* με πεζό το αρχικό γράμμα. Η διαφο-

ροποίηση στον τρόπο ονοματισμού, που έχει προφανή πολιτική ερμηνεία και άλλο τόσο προφανή συμβολικό αντίκτυπο, συνοδεύεται από μία ακόμη διαφοροποίηση. Οι προσδιορισμοί «Πομάκοι» και «Ρομά» αναγνωρίζονται και υποστηρίζονται ως θεμιτοί συλλογικοί αυτοπροσδιορισμοί, κάτι που δεν ισχύει για μέλη της μειονότητας που επιθυμούν να αυτοπροσδιορίζονται από κοινού ως «Τούρκοι».¹⁶

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως το κράτος έχει το προνόμιο να ταξινομεί και να κατονομάζει *επηρεάζοντας τις δομικές διαιρέσεις της κοινωνίας*. Δεν αρκείται, όμως, σε αυτό, αλλά προχωρά και στην καταμέτρηση των κατηγοριών αυτών *επηρεάζοντάς τες περαιτέρω*. Έτσι, ενώ εδώ και εβδομήντα χρόνια οι απογραφές δεν περιλαμβάνουν στοιχεία για τη θρησκεία και τη γλώσσα, θεσμοί και ερευνητές προωθούν αριθμούς για το μέγεθος των εθνοτικών υποκατηγοριών της μειονότητας. Είναι άγνωστο με ποιον τρόπο προέκυψαν αυτοί οι αριθμοί, μέσω ποιας διαδικασίας και με βάση ποια κριτήρια, και δεν κρίνουμε σκόπιμο εδώ να προχωρήσουμε σε υποθέσεις. Αρκούμε να σημειώσουμε ότι οποιοδήποτε εμφανές χαρακτηριστικό, γλώσσα, θρησκεία, φαινότυπος, τόπος εγκατάστασης, τρόπος ζωής κ.ο.κ. δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να οδηγήσει σε ασφαλές συμπέρασμα σχετικά με την εθνοτική ταύτιση και τη συνείδηση των υποκειμένων. Βλέπουμε λοιπόν ότι εθνοτικές κατηγορίες «δημιουργούνται κατονομαζόμενες»¹⁷ και καταμετρούμενες από κρατικούς θεσμούς, φορείς και ερευνητές. Αυτού του τύπου οι νομενκλατορές, η ταξινόμηση και η μέτρηση γίνονται απολύτως ετεροπροσδιοριστικά, χαρακτηρίζονται από ουσιοκρατική και στατική λογική και στηρίζονται σε πρωτογενή δεδομένα που, αν υπάρχουν, δεν είναι ελεύθερα προσβάσιμα. Αντίστοιχου τύπου, ανταγωνιστικός αλλά όχι ισοσθενής, προσδιορισμός των υποκειμένων γίνεται και από τμήμα της «οργανωμένης μειονότητας», με τις ευλογίες του τουρκικού κράτους. Ο προσδιορισμός αυτός αναγνωρίζει μία και μόνη, ενιαία και συμπαγή τουρκο-μουσουλμανική ταυτότητα, αποσιωπώντας και ενίοτε καταστέλλοντας την ύπαρξη οποιασδήποτε εσωτερικής γλωσσικής, θρησκευτικής και ταυτοτικής διαφοροποίησης.

16. Είναι γνωστή η διεκυστίδα που διαρκεί από τη δεκαετία του 1980 μέχρι σήμερα για το όνομα (και το καταστατικό) ενώσεων όπως η Τουρκική Ένωση Ξάνθης, όπως και οι καταδικαστικές για την Ελλάδα αποφάσεις του ΕΔΔΑ, προς τις οποίες δεν έχει υπάρξει ακόμα συμμόρφωση.

17. Μεταφράζω έτσι την έκφραση του David Theo Goldberg *nominated into existence* (1997, σελ. 29-30).

Παραμένοντας στον χώρο της μειονότητας, ένα άλλο παράδειγμα που φωτίζει το υπό συζήτηση θέμα αφορά νομοθετική ρύθμιση του 2017 για τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Μουφτή στα θέματα του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου (σαρία). Η διάταξη που προτάθηκε και ψηφίστηκε με ευρύτατη πλειοψηφία προέκρινε, ορθά κατά την ανθρωπολογική μας κρίση,¹⁸ η υποχρεωτική μέχρι τότε προσφυγή στον Μουφτή να καταστεί σε πρώτη φάση προαιρετική, αντί να καταργηθεί πλήρως. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι ένα επιμέρους στοιχείο που βάρυνε ιδιαίτερα υπέρ της λύσης της προαιρετικότητας έναντι της άμεσης πλήρους κατάργησης ενός συλλογικού μειονοτικού δικαιώματος, το οποίο, όμως, προσκρούει ευθέως στο δικαίωμα ισότητας των μειονοτικών γυναικών και όχι μόνο αυτών. Συγκεκριμένα, κατά την κοινοβουλευτική διαδικασία αξιοποιήθηκαν στοιχεία από τα τοπικά ληξιαρχεία, σύμφωνα με τα οποία την προηγούμενη τριετία το 70% των γάμων μεταξύ μειονοτικών είχε τελεστεί ενώπιον του Μουφτή, γεγονός που καταδείκνυε ότι η επιλογή αυτή παρέμενε πολύ δημοφιλής και άρα η άμεση πλήρης κατάργηση των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή θα ήταν προβληματική. Τα στοιχεία αυτά που, παρενθετικά, προσκρούουν στην «μπρεσιονιστική εμπειρική αίσθηση» πολλών στη Θράκη, είχαν δύο κύρια χαρακτηριστικά. Αφενός, έφεραν τη μαγική δύναμη των αδιαμφισβήτητων αριθμών, αφετέρου, δεν ήταν δημόσια προσβάσιμα, αφού δεν περιλαμβάνονταν στην αιτιολογική έκθεση ούτε κατατέθηκαν στα πρακτικά της Βουλής. Αποτελούσαν δηλαδή κρατικό μονοπώλιο γνώσης και μάλιστα για πολύ λίγους.

Τέλος, ολοκληρώνοντας την αναφορά στη μειονότητα της Θράκης, αξίζει να σημειώσουμε ότι το θρήσκευμα και η ονομαστική ταυτότητα του *μουσουλμάνου μειονοτικού* είναι κατ' ουσίαν υποχρεωτική, προκειμένου τα μέλη της μειονότητας να απολαμβάνουν μειονοτικά δικαιώματα, τα περισσότερα από τα οποία δεν έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα αλλά χαρακτήρα εκπαιδευτικό, πολιτισμικό, θετικής διάκρισης κ.λπ. Αν κάποιος απεκδυθεί τη θρησκευτική του υπαγωγή, εκπίπτει, θεωρητικά τουλάχιστον, του μειονοτικού στάτους. Αντίστροφα, αν κάποιος θέλει, εν μέρει ή εν όλω, να ασκήσει το λεγόμενο «δικαίωμα στην έξοδο», δεν έχει πάντα τη δυνατότητα, αφού η ιδιότητα του μέλους αποκτάται με όρους καταγωγής. Βλέπουμε λοιπόν το πώς ισχυροί κατηγορικοί ετεροπροσδιορισμοί

18. Νοταράς, Α., εφημερίδα *Εποχή*, 19/11/2017.

και ταξινομήσεις διαμορφώνουν ονομαστικές ταυτότητες, οι οποίες μάλιστα ποσοτικοποιούνται άτυπα και σιωπηρά. Λειτουργώντας ως καθεστώσ αλήθειας, αυτές κατασκευάζουν δεσμευτικές για τα υποκείμενα κοινωνικές πραγματικότητες.

Στην περίπτωση της μειονότητας, επομένως, η συμπερίληψη στοιχείων όπως η γλώσσα, το θρήσκευμα και η εθνοτική ταύτιση στις απογραφές και σε άλλες έρευνες μέτρησης, βασισμένες στις υποκειμενικές απαντήσεις των ερωτώμενων, θα μπορούσε να εισφέρει χρήσιμα δεδομένα, τόσο για την επιστημονική έρευνα όσο και για την άσκηση πολιτικής, κυρίως στο πεδίο της εκπαίδευσης, των δικαιωμάτων και της καταπολέμησης των διακρίσεων.¹⁹ Πέραν τούτου, θα εκδημοκρατίζε και θα έκανε περισσότερο διαφανή και ανοιχτό τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της μειονότητας προσδιορίζονται. Γνωρίζουμε ότι σε αντίστοιχες περιπτώσεις υπεισέρχεται ο φόβος της *απογραφής ως δημοσήφισμα*. Θεωρούμε, όμως, ότι αυτό δεν αποτελεί ισχυρό επιχείρημα, από τη στιγμή μάλιστα που κρατικοί θεσμοί δεν φείδονται προσπαθειών κατασκευής ταυτοτήτων με τους τρόπους που περιγράψαμε.

5.1. Το θρήσκευμα ως διακύβευμα

Το Σύνταγμα της Ελλάδας στο άρθρο τρία, παράγραφος ένα ορίζει ότι: «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού». Το δε άρθρο δεκάξι, στη δεύτερη παράγραφο προβλέπει ότι: «η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες».

Το 2019, το ΣτΕ εξέδωσε απόφαση σύμφωνα με την οποία απορρίφθηκαν τα προγράμματα σπουδών για τα θρησκευτικά, που είχε επεξεργαστεί το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής επί υπουργίας Κώστα Γαβρόγλου, αφού προηγουμένως είχαν ήδη απορριφθεί με άλλη απόφαση αυτά που είχαν εκπονηθεί επί υπουργίας Νίκου Φίλη. Στο σκεπτικό της κατά πλειοψηφία απόφασης του δικαστηρίου αναφερόταν ότι «πρέπει να επιδιώκεται η ανάπτυξη της ορ-

19. Γνωρίζουμε άραγε πόσοι μειονοτικοί εργάζονται στον δημόσιο τομέα μετά την καθιέρωση σχετικής ποσόστωσης πέντε τοις χιλίοις το 2008;

θόδοξης χριστιανικής συνείδησης και ότι το μάθημα αυτό απευθύνεται αποκλειστικά στους ορθόδοξους μαθητές. Εξάλλου, οι ετερόδοξοι, αλλόθρησκοι ή άθεοι μαθητές έχουν δικαίωμα πλήρους απαλλαγής από το μάθημα με την υποβολή σχετικής υπεύθυνης δήλωσης, η οποία θα μπορούσε να γίνει με μόνη την επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης». Η ουσία της απόφασης βρίσκεται στη λεπτομέρεια. Αφήνοντας κατά μέρος την επιλογή του τύπου «θα μπορούσε» αντί για «μπορεί να» ή «γίνεται», σύμφωνα με το σκεπτικό του ΣτΕ η απαλλαγή ισχύει μόνο για λόγους *θρησκευτικής* συνείδησης και όχι απλώς συνείδησης. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως αφορά περιοριστικά τις κατηγορίες που αναφέρονται στο σκεπτικό (ετερόδοξοι, αλλόθρησκοι, άθεοι)²⁰ και επομένως οι γονείς υποχρεούνται να δηλώσουν υπεύθυνα ότι τα παιδιά τους ανήκουν σε κάποια από τις τρεις. Ως προς τις πρακτικές της διοίκησης, σε ιστοσελίδες σχολικών μονάδων κυκλοφορούν έντυπα υπεύθυνης δήλωσης για την απαλλαγή από τα θρησκευτικά με βάση τον Ν. 1599/1986, όπου αναφέρεται ότι «η ακρίβεια των στοιχείων που υποβάλλονται με αυτή τη δήλωση μπορεί να ελεγχθεί με βάση το αρχείο άλλων υπηρεσιών». Αυτά σχετικά και με τη συζήτηση περί ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων.

Νωρίτερα το 2019, επιτεύχθηκε καταρχήν συμφωνία μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας, η οποία μεταξύ άλλων προέβλεπε να πάψουν οι ιερείς να είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Η μισθοδοσία των κληρικών, την οποία θα κατέβαλλε πλέον η Εκκλησία, θα εξακολουθούσε πάντως να χρηματοδοτείται από το κράτος ως αντιστάθμισμα για την απόκτηση εκκλησιαστικής περιουσίας, που δεν είχε εξ ολοκλήρου αποζημιώσει. Η συμφωνία δεν επικυρώθηκε τελικά από την Ιερά Σύνοδο και κατά συνέπεια δεν εφαρμόστηκε (Γαβρόγλου, Γεωργαντάς και Καϊδατζής, 2021). Γενικότερα, αυτό που στον δημόσιο λόγο ονομάζεται διαχωρισμός εκκλησίας και κράτους ή, πολιτικά ορθά, σαφής προσδιορισμός σχέσεων και διάκριση ρόλων, δεν έχει προχωρήσει.

Με βάση τις παραπάνω ενδεικτικές επισημάνσεις, θεωρούμε ότι μια ενδεχόμενη ερώτηση για το θρήσκευμα στην απογραφή, με όρους αυτοπροσδιορισμού, θα παρείχε χρήσιμα δεδομένα για τη δημόσια συζήτηση σε ζητήματα όπως ο χαρακτήρας και ο ρόλος του μαθήματος των θρησκευτικών, η φορολόγηση των πολιτών υπέρ της

20. Που είναι καταχωρισμένοι ως τέτοιοι στο ληξιαρχείο.

ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας,²¹ τα δικαιώματα των αλλόθρησκων και ετερόδοξων,²² αλλά και για μελλοντικές νομοθετικές και συνταγματικές επιλογές.

5.2. Πρόσφυγες, μετανάστες και Έλληνες πολίτες με μεταναστευτικό υπόβαθρο

Οι νόμοι για την ιθαγένεια και την πολιτογράφηση που διαδέχθηκαν τον νόμο 3838/2010 και την απόφαση του ΣτΕ, που τον έκρινε αντισυνταγματικό το 2013, γίνονται ολοένα και πιο περιοριστικοί.

Στις ελληνικές απογραφές οι μόνες ερωτήσεις που αφορούν αυτό το τμήμα του πληθυσμού είναι η ιθαγένεια και εμμέσως ο τόπος γέννησης της μητέρας.²³ Τα «αντικειμενικά» αυτά κριτήρια δεν λαμβάνουν καθόλου υπόψη την υποκειμενική σύνδεση των υποκειμένων με ένα έθνος ή εθνοτική ομάδα, δηλαδή την εθν(οτ)ική ταύτιση και συνείδηση. Για παράδειγμα, ένα άτομο που αυτοπροσδιορίζεται ως Κούρδος και έχει τουρκική, συριακή, ιρακινή ή ιρακινή ιθαγένεια εμφανίζεται στατιστικά ως Τούρκος, Σύριος, Ιρακινός ή Ιρανός.

Ακόμα, η επιμονή αποκλειστικά στο στοιχείο της ιθαγένειας και του τόπου γέννησης, τη στιγμή μάλιστα που το ελληνικό κράτος πολιτογραφεί πολύ περιοριστικά, αποκρύπτει πιθανές ταυτοτικές μετατοπίσεις και εντέλει προάγει τον θεσμικό διαχωρισμό. Στην Εσθονία, όπου ισχύει μια πολύ τονισμένη και περιοριστική εκδοχή του δικαίου του αίματος, οι απογραφές καταγράφουν τη χώρα γέννησης σε βάθος τριών γενεών και, με βάση αυτό το στοιχείο, ταξινομούν εθνοτικά τα υποκείμενα. Είναι μια μέθοδος διαχωρισμού του πληθυσμού και καθήλωσης στο επίπεδο του πολίτη δεύτερης κατηγορίας όσων δεν είναι εθνοτικά Εσθονοί με όρους καταγωγής.

Κυρίως, όμως, η απογραφή με τη σημερινή της μορφή δεν προσφέρει καθόλου δεδομένα για τους Έλληνες πολίτες με μεταναστευτικό υπόβαθρο, ώστε αυτά να αξιοποιηθούν στην παρακολούθηση

---

21. Στη Γερμανία όσοι δεν ανήκουν σε κάποια εκκλησία απαλλάσσονται του σχετικού φόρου, ενώ στην Ιταλία φορολογούνται με το αντίστοιχο ποσό, το οποίο όμως κατευθύνεται σε ειδικό κρατικό ταμείο για ανθρωπιστικούς σκοπούς.

22. Το αίτημα για μουσουλμανικό νεκροταφείο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα.

23. Αυτό το δεύτερο στοιχείο είναι ελάχιστα διαφωτιστικό, έως παραπλανητικό και μπορεί κάλλιστα να αφορά εθνοτικά Έλληνες των οποίων η μητέρα γεννήθηκε στο εξωτερικό.

πολιτικών ενάντια στις διακρίσεις, τον θεσμικό, εργασιακό και κοινωνικό αποκλεισμό και ρατσισμό και στην άσκηση κοινωνικής και εκπαιδευτικής πολιτικής.²⁴ Διεθνώς, οι στατιστικές και οι απογραφές χρησιμοποιούνται για την παρακολούθηση εμποδίων στην πρόοδο ή στην πρόσβαση στην εκπαίδευση και την εργασία, τον εντοπισμό των εσωτερικών μηχανισμών τους και τη μέτρηση της προόδου που σημειώθηκε στην αντιμετώπισή τους. Στόχος είναι η διασφάλιση ίσης μεταχείρισης και πολύ σπανιότερα η υιοθέτηση κάποιας θετικής διάκρισης με όρους ποσόστωσης (Simon, 2015, σελ. 83). Πώς, όμως, θα αντιμετωπίσουμε και θα αμβλύνουμε τις διακρίσεις, αν προηγουμένως δεν τις εντοπίσουμε; (Debet, 2007, σελ. 4) Και πώς θα τις εντοπίσουμε χωρίς να προσδιορίσουμε τις κατηγορίες πληθυσμού που ενδέχεται να τις έχουν υποστεί; (Simon, 2015, σελ. 84). Γιατί λοιπόν δεν θα μπορούσε η απογραφή να περιλαμβάνει, εκτός από τα στοιχεία της ιθαγένειας και της χώρας γέννησης των γονιών, και μια ερώτηση που να αφορά τον εθνοτικό αυτοπροσδιορισμό των υποκειμένων;

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι, όσον αφορά τους μετανάστες και συγκεκριμένα τους μουσουλμάνους μετανάστες, το στοιχείο του θρησκειώματος είναι πράγματι εξαιρετικά λεπτό και εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους εργαλειοποίησης. Ο προσδιορισμός τους ως μουσουλμάνων χωρίς άλλα πλαίσια αναφοράς, όπως π.χ. η εθν(ο)τική υπαγωγή ή το κοινωνικό στάτους (πρόσφυγες, μετανάστες), υπογραμμίζει τη θρησκευτική υπαγωγή και συνεκδοχικά τη θρησκευτικότητα, συνηθέστατα σε φονταμενταλιστικές εκδοχές, και οδηγεί σε ουσιοκρατική συρρίκνωση της ταυτότητάς τους σε ένα και μόνο χαρακτηριστικό, το οποίο συμβολίζει τον «απόλυτο άλλο» και είναι το πλέον στιγματισμένο (βλ. Todorov, 2010, σελ. 197-198). Το στοιχείο της θρησκευτικής υπαγωγής στις απογραφές μπορεί επομένως, πράγματι, να εργαλειοποιηθεί. Μήπως, όμως, και η απουσία επίσημων στατιστικών με θεωρητικά και μεθοδολογικά εχέγγυα δεν επιτρέπει ή και υποθάλλει αντίστοιχες ή και χειρότερες μορφές εργαλειοποίησης, όταν μάλιστα ο θρησκευτικός προσδιορισμός αποδίδεται «αντικειμενικά» με όρους καταγωγής; Μια πρόχειρη έρευνα στο διαδίκτυο, σε τηλεοπτικές εκπομπές ή ακόμα και στα πρακτικά της Βουλής και τις επίσημες ανακοινώσεις κομμάτων, όπου οι

24. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα και για όσους προσδιορίζονται κάτω από τη γενική κατηγορία Ρομά, έλληνες πολίτες και αλλοδαπούς.

αυθαίρετες και κινδυνολογικές «πληθωριστικές εκτιμήσεις» για τον μουσουλμανικό πληθυσμό της Ελλάδας αφθονούν, αρκεί για να μας πείσει. Θεωρούμε, λοιπόν, σαφώς προτιμότερο τα σχετικά στοιχεία να προκύπτουν και να αναλύονται μέσα από έγκυρες έρευνες, έστω και κατά προσέγγιση. Όπως παρατηρούσε και ο Georges Felouzis (2008, σελ. 128) στο πλαίσιο της γαλλικής συζήτησης για τις δημόσιες στατιστικές, «οι καθημερινές πρακτικές διάκρισης είναι πολύ πιο επιτελεστικές από κάποιες ενδεχόμενες ερωτήσεις στις απογραφές».

Γενικότερα, το επιχείρημα της πραγματοποίησης και υποστασιοποίησης που μπορεί να επιφέρει η εισαγωγή τέτοιων κατηγοριών στις απογραφές και τις έρευνες μέτρησης δεν είναι αβάσιμο. Είναι, όμως, άραγε απαλλαγμένοι από αυτούς τους κινδύνους οι κυρίαρχοι κατηγορικοί προσδιορισμοί εκ μέρους των κρατικών θεσμών και του ηγεμονικού λόγου εντός της κοινωνίας; Οι (παρα)θεσμικές ταξινομήσεις, οι ετεροπροσδιοριστικές νομενκλατούρες όπως και η συνειδητή αποσιώπηση συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών του πληθυσμού, που τις καταδικάζει στην αορατότητα, υπάρχουν και θα υπάρχουν ως πρακτικές. Γιατί λοιπόν να αποτελεί ταμπού η προσπάθεια αποτύπωσης των στοιχείων της γλώσσας και της θρησκευτικής και εθνοτικής υπαγωγής στις απογραφές και ευρύτερα στις κοινωνικές έρευνες μέτρησης και μάλιστα με προσεγγίσεις και εργαλεία περισσότερο ευαίσθητα στον υποκειμενικό, δυναμικό και ενδεχομενικό τους χαρακτήρα;

5. ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΜΕΤΡΑΝΕ. (ΠΩΣ) ΜΕΤΡΙΟΥΝΤΑΙ ΟΜΩΣ;

Ο περιορισμένος χώρος αυτού του άρθρου δεν μας επιτρέπει να παρουσιάσουμε διεξοδικά τη συζήτηση που διεξάγεται διεθνώς για τους ενδεδειγμένους τρόπους σχεδιασμού, συλλογής, επεξεργασίας-ανάλυσης και διάχυσης δεδομένων για τα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, να εντοπίσουμε τους περιορισμούς και τα διλήμματα που αυτά θέτουν, να αναδείξουμε τις εσωτερικές τους εντάσεις και να παρουσιάσουμε αναλυτικά κατάλληλες πρακτικές, προσαρμοσμένες στα χαρακτηριστικά και τις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας. Κάτι τέτοιο άλλωστε εκφεύγει του στόχου του παρόντος κειμένου, που δεν είναι άλλος από την πρόκληση μιας συζήτησης επί της αρχής, μιας συζήτησης που δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα. Σ' αυτό το τελευταίο μέρος θα περιοριστούμε λοιπόν σε μια αδρή και

συνοπτική παρουσίαση ορισμένων βασικών αρχών που υπηρετούν μια κονστρουκτιβιστική (Petersen, 2012) και αναστοχαστική προσέγγιση για τις απογραφές και τις έρευνες μέτρησης και που λαμβάνουν υπόψη τα επιχειρήματα όσων στέκονται κριτικά στην προοπτική ενσωμάτωσης τέτοιων ερωτήσεων σε αυτές.

Η υιοθέτηση μιας αντι-ουσιοκρατικής προσέγγισης κοινωνικής κατασκευής για την κατηγορία της εθνοτικής ταυτότητας, που αναγνωρίζει τον σχεσιακό, δυναμικό και άρα δυνητικά μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της και την αντιμετωπίζει πρώτιστα ως αποτέλεσμα κοινωνικής αλληλεπίδρασης, αντί να την ταυτίζει με το (νοούμενο ως εγγενές, αρχέγονο και σταθερό) πολιτισμικό της περιεχόμενο (Barth, 1969), αποτελεί την πρώτη και εκ των ων ουκ άνευ στρατηγική πρό-υπόθεση. Η εθνοτικότητα έχει διυποκειμενικό χαρακτήρα και δεν μπορεί να αναχθεί σε μια λίστα εμφανών ή «αντικειμενικών» χαρακτηριστικών των ατόμων. Αποτελεί κατηγορία προσδιορισμού με όρους κατηγορικής απόδοσης ταυτότητας (εξωτερικά) και ταύτισης (εσωτερικά). Όπως συμβαίνει με όλες τις κατηγορίες ταυτότητας, οι αυτοπροσδιορισμοί και οι ετεροπροσδιορισμοί είναι αλληλεξαρτώμενοι. Οι αυτοπροσδιορισμοί επηρεάζονται βαθιά από τους επικρατούντες τρόπους, με τους οποίους οι άνθρωποι αναγνωρίζονται από τους άλλους και από τους θεσμούς, ειδικά όταν και όπου επικρατούν και εμπλέκονται σημαντικές ασυμμετρίες εξουσίας. Και οι ετεροπροσδιορισμοί, όμως, μπορεί να επηρεασθούν –έστω και λιγότερο βαθιά– από επικρατούντα ιδιώματα αυτοπροσδιορισμού, όπως είναι κάποιοι δημόσια διακηρυγμένοι συλλογικοί αυτοπροσδιορισμοί (Brubaker, 2012, σελ. 2· Jenkins, 1997, σελ. 52-73). Πρόκειται επομένως για κατηγορίες υπό διαπραγμάτευση. Η μέτρηση της εθνοτικότητας, όπως άλλωστε και η ίδια η εθνοτικότητα, είναι κοινωνικά κατασκευασμένη (Williams and Husk, ό.π., σελ. 291). Συνεπώς, η εννοιολογική αναπαράσταση της εθνοτικής ταυτότητας και υπαγωγής σε οποιαδήποτε ποσοτική/στατιστική αποτύπωση θα πρέπει να αντανακλά τις παραπάνω παραδοχές.

Σύμφωνα με τις συστάσεις των Ηνωμένων Εθνών (UN, 1998, 2008· UNECE, 2015), της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Farkas, 2017) και πολλών ειδικών (Ballard, 1996 & 1997· Billiet, 1993· Coleman and Salt, 1996· Simon, 2015· Williams and Husk, 2013 κ.ά.), οι καλές πρακτικές για τις απογραφικές ερωτήσεις σχετικά με το θρήσκευμα, τη γλώσσα και την εθνοτική υπαγωγή-ταύτιση οφείλουν να περιλαμβάνουν τις εξής απαραίτητες πρόνοιες και χαρακτηριστικά: α) εξασφάλιση

της ανωνυμίας και προστασία των ευαίσθητων αυτών δεδομένων· β) ενημέρωση του πληθυσμού ως προς τον σκοπό της συλλογής δεδομένων· γ) διαβούλευση με εκπροσώπους εθνοτικών, θρησκευτικών και γλωσσικών κοινοτήτων καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας, ξεκινώντας με τους ορισμούς των ταξινομητικών κατηγοριών, τον σχεδιασμό του ερωτηματολογίου και τον τρόπο διατύπωσης των ερωτήσεων, προχωρώντας στην πιλοτική εφαρμογή και φτάνοντας στη συμμετοχή εκπροσώπων της κοινότητας στην διάχυση των δεδομένων· δ) δικαίωμα μη απόκρισης· ε) ερωτήσεις που επιτρέπουν τον ελεύθερο αυτοπροσδιορισμό των υποκειμένων αντί της ταυτοποίησής τους από τον απογραφέα ή οποιονδήποτε τρίτο στη λογική *πες μου ποιος είμαι*. Η ταυτοποίηση από τρίτο (third part identification) μπορεί να αξιοποιηθεί σε ειδικές μόνο περιπτώσεις ως ύστατη λύση. Ως προς το ζήτημα του υποκειμενικού αυτοπροσδιορισμού, υπάρχει ο αντίλογος περί αυθαίρετων και καταχρηστικών απαντήσεων, που δεν ανταποκρίνονται σε κανένα αντικειμενικό-εμφανές κριτήριο. Το ζήτημα αυτό, εκτός από την υπαρκτή πρακτική του διάστασης, αποτελεί πρώτιστα θεωρητικό πρόβλημα που αφορά τα ίδια τα όρια του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού, ενώ ταυτόχρονα μας υπενθυμίζει πως η ταυτότητα ορίζεται πάντα και ετεροπροσδιοριστικά.

Ειδικότερα για το πεδίο που αφορά τη θρησκεία, ένας θεμιτός τύπος ερώτησης είναι «ποια είναι η θρησκεία σας». Η ερώτηση του σχετικού πεδίου μπορεί να συνοδεύεται από αναλυτική λίστα με τις θρησκείες και τα δόγματα με ή χωρίς νομική προσωπικότητα, που περιλαμβάνονται στο εθνικό μητρώο θρησκευτικών κοινοτήτων, ακολουθούμενη απαραίτητα από την επιλογή «άλλη» με δυνατότητα χειρόγραφης απάντησης. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να περιλαμβάνονται οι επιλογές «καμία» και «δεν επιθυμώ να δηλώσω» ή «θρησκευόμενος, αλλά προτιμώ να μην αποκαλύψω». Με δεδομένο ότι στις απογραφές πληθυσμού συλλέγονται στοιχεία για πολλά ζητήματα και το ερωτηματολόγιο δεν μπορεί να υπερβαίνει ένα εύλογο μέγεθος και χρόνο συμπλήρωσης, η ερώτηση αυτή αρκεί. Στην περίπτωση πιο ειδικών ερευνών μέτρησης, θα μπορούσαν να περιλαμβάνονται κάποιες πιο στοχευμένες και εκλεπτυσμένες ερωτήσεις, που να συμβάλλουν σε μια πιο σύνθετη αποτύπωση. Ενδεικτικά, α) «θρησκεία με την οποία ανατραφήκατε», β) «ασκείτε ενεργά τη θρησκεία σας;» γ) «είστε μέλος κάποιας θρησκευτικής κοινότητας;».

Αντίστοιχα, σε ό,τι αφορά τη γλώσσα, ο τρόπος με τον οποίο διατυπώνεται η ερώτηση έχει κρίσιμη σημασία για το είδος των απαντή-

σεων που θα δοθούν. Η αναφορά σε «μητρική γλώσσα» ή σε «γλώσσα του σπιτιού/της παιδικής ηλικίας» παραπέμπει περισσότερο στην πολιτισμική ταυτότητα των υποκειμένων. Έχει παρατηρηθεί ότι αυτά έχουν την τάση να δηλώνουν ως μητρική τη γλώσσα καταγωγής ή τη γλώσσα της ιδιαίτερης ομάδας τους, έστω κι αν δεν πρόκειται για τη βασική γλώσσα επικοινωνίας τους ή αυτήν στην οποία έχουν τη μεγαλύτερη ευχέρεια. Για τον λόγο αυτόν, η παραπάνω ερώτηση θα πρέπει οπωσδήποτε να συμπληρώνεται από ερώτηση στην οποία οι ερωτώμενοι θα δηλώνουν τη βασική γλώσσα χρήσης ή αλλιώς τη γλώσσα διευκόλυνσης. Στην πολύγλωσση Ελβετία χρησιμοποιείται η εύστοχη διατύπωση «γλώσσα στην οποία σκέφτεστε και την οποία χειρίζεστε καλύτερα». Οι δύο αυτοί τύποι ερωτήσεων προσφέρουν γνώση που είναι χρήσιμη για διαφορετικούς σκοπούς και σε συνδυασμό σκιαγραφούν μια πιο σύνθετη και δυναμική εικόνα της γλωσσικής πραγματικότητας. Μια τρίτη, ιδιαίτερα χρήσιμη ερώτηση, αφορά τη γλωσσική ικανότητα στην επίσημη κρατική γλώσσα για όσους έχουν δηλώσει κάποια άλλη στις δύο προηγούμενες ερωτήσεις. Όπως και για τη θρησκεία έτσι και για τη γλώσσα, η ερώτηση μπορεί να συνοδεύεται από λίστα γλωσσών κατά σειρά εκτιμώμενου πλήθους και απαραίτητα από επιλογή για τη συμπλήρωση κάποιας γλώσσας που δεν περιλαμβάνεται σε αυτή. Εναλλακτικά, το ερωτηματολόγιο δεν περιλαμβάνει λίστα και τα υποκείμενα δηλώνουν/συμπληρώνουν αυτόβουλα τη σχετική πληροφορία. Επίσης, θα πρέπει να δίνεται η δυνατότητα –και αυτό να καθίσταται σαφές στους ερωτώμενους– δήλωσης όχι μόνο επίσημων-κρατικών γλωσσών αλλά και τοπικών/περιφερειακών (εντόπιων και μη), όπως και νοηματικών γλωσσών.

Ως προς την εθνοτική ταύτιση-υπαγωγή, τα αντικειμενικά στοιχεία της ιθαγένειας και του τόπου γέννησης, που συνήθως περιλαμβάνουν οι απογραφές, δεν αποτελούν ασφαλείς ενδείξεις για την εθνική/εθνοτική ταύτιση, ιδιαίτερα στην περίπτωση ατόμων με μεταναστευτικό υπόβαθρο δεύτερης και τρίτης γενιάς, και όταν χρησιμοποιούνται ως υποκατάστατες μεταβλητές οδηγούν σε *απογραφικό αρχεγονισμό* (Kertzer and Arel, ό.π., σελ. 27· Ruppert and Scheel, 2021, σελ. 202). Η εθνοτική ταύτιση θα πρέπει, λοιπόν, να ανιχνεύεται μέσω ξεχωριστής ερώτησης που απαντιέται με υποκειμενική αυτοδήλωση και αφορά τον παρόντα χρόνο. Θα πρέπει μάλιστα να προβλέπεται η δυνατότητα πολλαπλής επιλογής εθνοτικής ταύτισης (για παιδιά μεικτών ζευγαριών και όχι μόνο). Ούτε, όμως, η γλώσσα και η θρησκεία δεν θα πρέπει να αξιοποιούνται ως υποκατάστατες μετα-

βλητές για την εθνοτική ταύτιση/υπαγωγή. Το παράδειγμα της Ουκρανίας, όπου άνθρωποι που μιλούν την ίδια γλώσσα (ρωσικά) και αρκετοί εξ αυτών έχουν αναφορά στην ίδια Εκκλησία (Πατριαρχείο Μόσχας) πολεμούν μεταξύ τους από το 2014 έως σήμερα, το επιβεβαιώνει με περίτρανο όσο και τραγικό τρόπο. Ο τρόπος διατύπωσης της σχετικής ερώτησης δεν είναι δεδομένος και έχουν προταθεί και χρησιμοποιηθεί διατυπώσεις με περισσότερο ή λιγότερο τονισμένη την υποκειμενική διάσταση (Simon, 2012, σελ. 1381). Επίσης, η ερώτηση για την εθνοτική υπαγωγή αφορά εξίσου τα άτομα με μεταναστευτικό υπόβαθρο όσο και τους εντόπιους, οι οποίοι μπορεί να έχουν αναφορά σε κάποια υπο-εθνική κατηγορία με τοπικό, περιφερειακό, γλωσσικό ή άλλο χαρακτήρα. Γενικότερα, δεν θα πρέπει να απευθύνεται ειδικά στα υποκείμενα με μεταναστευτικό ή μειονοτικό υπόβαθρο –διαχωρίζοντάς τα– αλλά στο σύνολο του πληθυσμού (Ballard, 1997).²⁵ Τέλος, το ζήτημα της εκ των προτέρων κωδικοποίησης εθνοτικών κατηγοριών στο απογραφικό ερωτηματολόγιο είναι πιο σύνθετο και με περισσότερα μειονεκτήματα σε σύγκριση με ό,τι ισχύει για τη γλώσσα και τη θρησκεία. Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει απαραίτητα να περιλαμβάνονται σε αυτό η δυνατότητα για χειρόγραφη καταχώριση εθνοτικής κατηγορίας και ασφαλώς οι επιλογές «καμία» και «δεν επιθυμώ να απαντήσω».

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Καταλήγοντας, δεν υπάρχει απόλυτα ρεαλιστική, ακριβής και ουδέτερη πολιτικά στατιστική άρα και απογραφή. Οι στατιστικές και οι απογραφές έχουν, και αυτές, πρακτικά, θεωρητικά και εν τέλει ιδεολογικά όρια. Το να αρνούμαστε να κατηγοριοποιήσουμε, να ταξινομήσουμε και να μετρήσουμε στο όνομα του κοινωνικά κατασκευασμένου/επινοημένου και επιτελεστικού/επιβαλλόμενου χαρακτήρα των κατηγοριών, της ταξινόμησης και της στατιστικής αποτύπωσης είναι σαν να υποκύπτουμε στη δόξα που υποτίθεται ότι θέλουμε να αποφύγουμε· ότι, δηλαδή, δυνητικά υπάρχει μια αυστηρά περιγραφική, απόλυτα ακριβής και εγγενώς ουδέτερη στατιστική, μια «επιστήμη χωρίς επιστήμονες»· ό,τι, δηλαδή, περιγράφει η έκφραση «στατιστικός ρεαλισμός».

25. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Eriksen (2007, σελ. 413) και οι πλειονότητες έχουν εθνοτισμό.

Αντίστοιχα, το να θεωρούμε πως η απόδοση ονόματος και η κατηγοριοποίηση προκαλούν ως ανεπιθύμητη παρενέργεια την πραγματοποίηση και πολιτικοποίηση των πολιτισμικών και ταυτοτικών χαρακτηριστικών είναι σαν να θεωρούμε ότι υπάρχει κάπου εκεί έξω ένας (πιο) πραγματικός, ουσιώδης και πρωταρχικός πυρήνας πολιτισμού και ταυτότητας που είναι προ-πολιτικός, και τον οποίον κάθε είδος πολιτικής της ταυτότητας έρχεται εκ των υστέρων να διαστρεβλώσει. Στην πραγματικότητα, έτσι προσχωρούμε σε μια ουσιοκρατική και αρχεγονιστική θέση. Δεν υπάρχει κάποιος (πιο) πραγματικός κοινωνικός κόσμος, πρότερος, εξωτερικός και ανεξάρτητος από τις –διαφορετικές στον χρόνο και τον χώρο– κατηγορίες και ταξινομήσεις, που οι άνθρωποι κινητοποιούν για να καταστήσουν το περιβάλλον τους κοινωνικοπολιτισμικό. Και πάντως, όπως σημειώνει ο Simon (2015, σελ. 83), «η έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες, και ιδιαίτερα στον τομέα της στατιστικής, καλείται να περιγράψει την κοινωνία όχι όπως θα ήθελαν οι ερευνητές, αλλά όπως έχει διαμορφωθεί από κοινωνικές σχέσεις και πολιτικές και θεσμικές δυνάμεις, έτσι ώστε να κατανοήσουμε τη δυναμική της και να βρούμε τα απαραίτητα εργαλεία για τον μετασχηματισμό της».

Θα ήταν πιο γόνιμο, αναγνωρίζοντας τον επιτελεστικό χαρακτήρα των νομενκλατούρων, της ταξινόμησης και της μέτρησης, όπως και το γεγονός ότι πρόκειται εξ ορισμού για πολιτικές πράξεις, στις οποίες υπεισέρονται σχέσεις εξουσίας, να διανοίξουμε μια πολιτική των κατηγοριών που θα επεξεργάζεται και θα προτείνει κατηγορίες περισσότερο ρευστές, διαπερατές και δημοκρατικές από ό,τι αυτές που βασίζονται, για παράδειγμα, στα «αντικειμενικά δεδομένα» της ιθαγένειας και του τόπου γέννησης, δηλαδή σε μια ουσιοκρατική εννοιολόγηση της εθνοτικότητας με όρους καταγωγής (βλ. Grommé and Scheel, ό.π., σελ. 589). Και βέβαια, μέσω των απογραφών και άλλων δημόσιων στατιστικών, τα όποια σχετικά δεδομένα καθίστανται ανοιχτά και προσβάσιμα στην κοινωνία και την επιστημονική κοινότητα, αμφισβητώντας το κρατικό μονοπώλιο γνώσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Άντερσον, Μπ. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες*. Νεφέλη.
- Βουλή των Ελλήνων. (2021). *Εκθεση διακομματικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για την ανάπτυξη της Θράκης*.
- Γαβρόγλου, Κ., Γεωργαντάς, Η. και Καϊδατζής Α. (2021). Το ιστορικό του σχεδίου συμφωνίας πολιτείας-εκκλησίας (2018-2019). Στο Κ. Γαβρόγλου (Επιμ.), *Τα κοινά της παιδείας* (σελ. 321-354). Θεμέλιο.
- Eriksen, T. H. (2007). *Μικροί τόποι μεγάλα ζητήματα*. Κριτική.
- Κοτζαμάνης, Β. και Παππάς, Β. (2022). Η απογραφή πληθυσμού του 2021, μια πρώτη ανάλυση των προσωρινών αποτελεσμάτων της. https://figshare.com/articles/journal_contribution/Greece_an_early_analysis_of_the_provisional_results_of_2021_census/20769589/3
- Παραδέλλης, Θ. (2006). Πρόλογος. Στο Μ. Douglas (2006). *Καθαρότητα και κίνδυνος*. (σελ. 9-16). Πολύτροπον.
- Πουλαντζάς, Ν. (2008) [1982]. *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*. Θεμέλιο.

Ξενόγλωσση

- Appadurai, A. (1993). Number in the colonial imagination. In C. A. Breckenridge and P. van der Veer (Eds.), *Orientalism and the Postcolonial Predicament* (pp. 314-343). University of Pennsylvania Press.
- Ballard, R. (1997). The construction of a conceptual vision: 'Ethnic Groups' in the 1991 UK Census. *Ethnic and Racial Studies*, 20 (1), pp. 182-194. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01419870.1997.9993953>
- Barth, F. (1969). Introduction. In F. Barth (Ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* (pp. 9-38). Scandinavian University Press.
- Billiet, J. (n.d.). Questions about national, subnational and ethnic identity (pp. 386-412).
- Blum, A. (2004). Resistance to identity categorization in France. In D. I. Kertzer and D. Arel (Eds.), *Census and identity: The politics of race, ethnicity and language in national censuses* (pp. 121-147). Cambridge University Press.
- Blum, A., and Guérin-Pace, F. (2008). From measuring integration to fighting discrimination: The illusion of "ethnic" statistics. *Culture & Society*, 26 (1), pp. 45-61.
- Bourdieu, P. (1990). *In other words – Essays toward a Reflexive Sociology*. Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Polity Press.
- Bourdieu, P. (2014). *On the State: Lectures at the College de France 1989-1992*. Polity Press.
- Brubaker, R. (1992). *Citizenship and nationhood in France and Germany*. Harvard University Press.
- Brubaker, R. (2004). *Ethnicity without groups*. Harvard University Press.
- Brubaker, R. (2009). Ethnicity, race, and nationalism. *Annual Review of Sociology*, 35, pp. 21-42. <https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev-soc-070308-115916>
- Brubaker, R. (2013). Categories of analysis and categories of practice: a note on the study of Muslims in European countries of immigration. *Ethnic and Racial Studies*, 36 (1), pp. 1-8. [doi/abs/10.1080/01419870.2012.729674](https://doi.org/10.1080/01419870.2012.729674)
- Callister, P., Didham, R., and Kivi, A. (2009). Who are we? The conceptualization and expression of ethnicity. *Official Statistics Series*, 4.

- Desrosières, A. (1993). *La politique des grands nombres: histoire de la raison statistique*. La Découverte.
- Ellen, R. (1979). Introductory Essay. In R. Ellen, D. Reason (Eds.), *Classifications in their Social Context*.
- Farkas, L. (2017). Data collection in the field of ethnicity. European Commission.
- Felouzis, G. (2008). L'usage des catégories ethniques en sociologie. *Revue Française de Sociologie*, 49 (1), pp. 127-132. doi/10.3917/rfs.491.0127
- Foucault, M. (1991). Governmentality. In G. Burchell, C., Gordon, P. Miller (Eds.), *The Foucault Effect: Studies in governmentality* (pp. 87-104). University of Chicago Press.
- Glazer, N. (1997). *We are all multiculturalists now*. Harvard University Press.
- Goldberg, D., T. (1997). *Racial subjects: Writing on race in America*. Routledge.
- Grommé, F., and Scheel, S. (2020). Doing statistics, enacting the nation: The performative powers of categories. *Nations and Nationalism*, 26, pp. 576-593. <https://doi.org/10.1111/nana.12596>
- Hacking, I. (2016). Biopower and the Avalanche of Printed Numbers. In V., W. Cisney and N. Morar (Eds.), *Biopower: Foucault and beyond* (pp. 279-295). University of Chicago Press.
- Hall, S. (1997). Introduction: Who neEds. "identity"?. In S. Hall, and P. D. Gay (Eds.), *Questions of cultural identity*. Sage Publications.
- Hirschman, Ch. (1987). The meaning and measurement of ethnicity in Malaysia: An analysis of census classifications. *Journal of Asian Studies*, 46 (3), pp. 555-582.
- Jenkins, R. (2008). *Rethinking ethnicity*. Sage.
- Jørgensen, M., B. (2012). Categories of difference in science and policy – reflections on academic practices, conceptualizations and knowledge production. *Qualitative Studies*, 3 (2), pp. 78-96.
- Kertzer, D., I., and Arel, D. (Eds.) (2004). *Census and identity: The politics of race, ethnicity and language in national censuses*. Cambridge University Press.
- Labbé, M. (2009). Statistique ethnique, légitimité politique et changement de régime. *Critique Internationale*, 45 (4), pp. 9-18. <https://doi.org/10.3917/crui.045.0009>
- Le Bras, H. (1998). *Le démon des origines : démographie et extrême droite*. Editions de l'Aube.
- Morning, A. (2015). Ethnic classification in global perspective: A cross-national Survey of the 2000 Census Round. In P. Simon, V. Piché and A. A. Gagnon (Eds.), *Social statistics and ethnic diversity* (pp. 17-37). Springer.
- Mylonas, H. (2015). Methodological problems in the study of nation-building: Behaviorism and historicist solutions in political science. *Social Science Quarterly*, 96 (3), pp. 740-758. <https://doi.org/10.1111/ssqu.12189>
- Mylonas, H. (2021). Is it possible to capture multiple/dynamic ethnic and national identities with quantitative data?. *Nations and Nationalism*, 27, pp. 22-40. <https://doi.org/10.1111/nana.12688>
- Petersen, W. (2012). *Ethnicity counts*. Routledge.
- Pfefferkorn, R. (2019). Retour sur la controverse française autour des «statistiques ethniques». *Raison présente*, 211 (3), pp. 5-15. <https://doi.org/10.3917/rpre.211.0005>
- Rapport, N., Overing, J. (2000). *Social and Cultural Anthropology: The key concepts*. Routledge.
- Ruppert, E., and Scheel, S. (Eds.) (2021). *Data practices: Making up a European people*. Goldsmiths Press.
- Schnapper, D. (2007). *Qu'est-ce que l'intégration?*. Paris: Gallimard.
- Scott, James C. (1998). *Seeing like a state*. Yale University Press.

- Scott Wallach, J. (1988). *Gender and the politics of history*. Columbia University Press.
- Simon, P. (2008). Les statistiques, les sciences sociales françaises et les rapports sociaux ethniques et de «race». *Revue Française de Sociologie*, 49 (1), pp. 153-162. doi/10.3917/rfs.491.0153
- Simon, P. (2012). Collecting ethnic statistics in Europe: a review. *Ethnic and Racial Studies*, 35 (8), pp. 1366-1391. <https://doi.org/10.1080/01419870.2011.607507>
- Simon, P. (2015). The choice of ignorance: The debate on ethnic and racial statistics in France. In P. Simon, V. Piché and A. A. Gagnon (Eds.), *Social statistics and ethnic diversity* (pp. 65-87). Springer.
- Starr, P. (1987). The Sociology of official statistics. In W. Alonso and P. Starr (Eds.), *The politics of numbers* (pp. 7-57). Russel Sage Foundation.
- Thompson, D. (2015). The ethnic question: Census politics in Great Britain. In P. Simon, V. Piché and A. A. Gagnon (Eds.), *Social statistics and ethnic diversity* (pp. 111-173). Springer.
- Todorov, T. (2010). *The fear of barbarians: beyond the clash of civilizations*. Chicago University Press.
- Tribalat, M. (1995). *Faire France: une grande enquête sur les immigrés et leurs enfants*. La Découverte.
- UNECE (2015). *Recommendations for the 2020 Censuses of Population and Housing*.
- United Nations (2008). *Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses*.
- Urla, J. (1993). Cultural politics in an age of statistics: numbers, nations, and the making of Basque identity. *American Ethnologist*, 20 (4), pp. 818-843.
- Wacquant, L. (2013). Symbolic power and group-making: On Pierre Bourdieu's reframing of class. *Journal of Classical Sociology*, 13 (2), pp. 274-291. <https://doi.org/10.1177/1468795X12468737>
- Williams M., and Husk, K. (2013). Can we, should we, measure ethnicity?. *International Journal of Social Research Methodology*, 16 (4), pp. 285-300. <https://doi.org/10.1080/13645579.2012.682794>
- Yanow, D. (2015). *Constructing race and ethnicity in America*. Routledge.